

CİLT 13 SAYI 2 2022
VOL. 13 ISSUE 2 2022

ISSN:1309-887X / E-ISSN: 2149-0465

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

EGE STRATEGIC
RESEARCH
JOURNAL

ESAD
EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Cilt 13 Sayı 2 – 2022

EGE STRATEGIC RESEARCH JOURNAL

Vol. 13 Issue 2 – 2022

ISSN:1309-887X / e-ISSN: 2149-0465

www.esam.ege.edu.tr

dergipark.gov.tr/esam

ESAD
EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ
Ege Strategic Research Journal
ESAD yılda iki kez yayımlanır / ESRJ is published two times a year

EDİTÖRLER / Editors

Dr. Öğr. Üyesi Aytekin ERDOĞAN

Arş. Gör. Burak ARSLAN

DANIŞMA KURULU / Editorial Advisory Board

(Alfabetik Sıra ile / In Alphabetical Order)

A. Özlem Önder, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Aydın Çevirgen, Akdeniz Üniversitesi, Türkiye.
Aykut Lenger, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Aydanur Gacener Atış, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Aykan Candemir, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Ayla Özhan Dedeoğlu, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Birgitta Olsson, Stockholm Üniversitesi, İsveç.
Carlos E. Frickmann Young, Universidade Federal do Rio de Janeiro de Economia Industrial, Brezilya.
Chris Ryan, Waikato Üniversitesi, Yeni Zelanda.
C. Michael Hall, Canterbury Üniversitesi, Yeni Zelanda.
David Lamond, David Lamond & Associates, Avusturalya.
Francis Lobo, Edith Cowan Üniversitesi, Avusturalya.
Haiyan Song, Hong Kong Politeknik Üniversitesi, Hong Kong.
Haluk Soyuer, Ege Üniversitesi, Türkiye.
James Kirkbride, Liverpool John Moores Üniversitesi, İngiltere.
John Fletcher, Bournemouth Üniversitesi, İngiltere.
Juergen Gnoth, Otago Üniversitesi, Yeni Zelanda.
Joyce Liddle, Nottingham Üniversitesi, İngiltere.

Jülide Kesken, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Luiz Moutinho, Glasgow Üniversitesi, İngiltere.
Lydia Makrides, Creative Wellness Solutions, Kanada.
Metin Karadağ, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Michael R. Powers, Temple Üniversitesi, ABD.
Mohsen Bahmani-Oskooee, Wisconsin Üniversitesi, ABD.
Neşe Kumral, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Oğuz Karadeniz, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye.
Pan Jiahua, Chinese Academy of Social Sciences (CASS), Çin.
Paul Leonard Gallina, Bishop's Üniversitesi, Kanada.
Slawomir Magala, Rotterdam Erasmus Üniversitesi, Hollanda.
Tanju Tosun, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Thomas N. Garavan, Limerick Üniversitesi, İrlanda.
Vahap Tecim, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye.
Wesley J. Johnston, Georgia Devlet Üniversitesi, ABD.
William Gartner, Minnesota Üniversitesi, ABD.
Yılmaz Gökşen, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye.
Zahir Irani, Brunel Üniversitesi, İngiltere.

Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi. Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalanma sistemi kullanılarak yeniden basılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır. Aksi belirtilmediği sürece **Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi**'nde yayımlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına aittir. Yayıncıları, diğer yazarları ve editörleri bağlamaz.

ISSN:1309-887X / e-ISSN: 2149-0465

www.esam.ege.edu.tr

dergipark.gov.tr/esam

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Ege Strategic Research Journal

ESAD yılda iki kez yayımlanır. / ESRJ is published two times a year.

Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi (ESAD) hakemli ve bilimsel bir dergi olup, Uluslararası İlişkiler, Siyaset Bilimi, İktisat, İşletme ve Tarih alanları ile stratejik temalı alanlarda çalışan akademisyenler, araştırmacılar ve profesyonellerin görüşlerini paylaştıkları bir forum oluşturmak amacıyla, bu alanlarda yapılmış olan ulusal ve uluslararası çalışmaları kapsamaktadır. Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki kere yayınlanan Dergimiz, EconLit tarafından taranmaktadır.

Dergimize, daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere gönderilmemiş çalışmalar ile kongre vb. bilimsel toplantılarda sunulmuş çalışmalar bu durum belirtilmek koşulu ile kabul edilmektedir. Yazarın/yazarların göndermiş oldukları çalışmayı yayın sürecinden çekebilmesi için sorumlu yazarın bir dilekçe ile başvurması gerekir. Dergi Editörler Kurulu, yayın koşullarına uymayan yazıları yayınlamamak, düzeltmek üzere yazarına geri vermek ve biçimce düzenleme talebinde bulunma yetkisine sahiptir. Dergimize çalışmalarını sunan yazar/yazarların belirtilen Şartları kabul ettikleri varsayılır. Dergimizce telif hakkı ödenmemektedir.

Dergimize gönderilen çalışmalar alanında bilimsel çalışma yapan en az iki ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayınlanır ya da yayınlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları beş yıl süre ile dergi arşivinde tutulur. Yazım kuralları ile ilgili detaylar aşağıda verilmiştir. Söz konusu Őartlara uygun çalışmalarınızı dergipark.gov.tr/esam üzerinden gönderebilirsiniz.

Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi (ESAD) İdare Merkezi ve Editör Ofisi / Editorial Office

Ege Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ege Üniversitesi Kampüsü, 35100 Bornova-İZMİR, TÜRKİYE

Telefon / Fax: +90 (232) 3114105 / 4106

E- mail: esam@mail.ege.edu.tr

Yayın Sahibi: Ege Stratejik Araştırmalar Merkezi adına,

Müdür V. Prof. Dr. Mustafa MUTLUER

Yazı İşleri Müdürü / Assisting Editor

Dr. Öğr. Üyesi Aytekin ERDOğAN

Yayın Sıklığı ve Türü: Yılda 2 defa yayınlanan, evrimii, açık erişime sahip, süreli yayın.

Yayın Dili: Türkçe ve İngilizce

Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, ESAD, Cilt 13, Sayı 1 – 2022

Ege Strategic Research Journal, ESAJ, Vol. 13, Issue 1 –2022

İÇİNDEKİLER / Contents

ARAşTIRMA MAKALELERİ (RESEARCH ARTICLES)

Effects of Personality Traits and Locus of Control on Counterproductive Work Behavior: A Comparative Study From Turkey and UAE

Kişilik Özellikleri ve Denetim Odağının Üretkenlik Karşıtı İş Davranışına Etkileri: Türkiye ve BAE'den Karşılaştırılmalı Bir Araştırma

Aşlı ÖZDEMİR - Meral ELÇİ - Melisa ERDİLEK KARABAY - Hakan KİTAPÇI.....

1-21

Ticari Açıklık, Gelir Eşişsizliği ve İnsani Gelişme İlişkisi: Panel Veri Analizi

The Relationship Between Trade Openness, Income Inequality and Human Development: A Panel Data Analysis

Çağla BUCAK – Refik Fatih SAYGILI.....

23-41

The Application of Swara Based Copras and Ocras Methods to Supplier Selection Problem

Tedarikçi Seçiminde Swara Tabanlı Copras ve Ocras Yöntemlerinin Uygulanması

Ayhan DEMİRCİ.....

43-55

Tüketicilerin Covid-19'a Yönelik Algılanan Sağlık Tehdidi ile Gelişen Korku Duyularının Korunma Motivasyonu ve Başa Çıkma Davranışına Etkisi

The Effect of Consumers' Emotions of Fear Developing with the Perceived Health Threat Towards the Covid-19 on Protection Motivation and Coping Response

Burak DEMİR – Ayla ÖZHAN DEDEOğLU – Keti VENTURA.....

57-78

Terörizm Olgusuna Eleştirel Realizm Perspektifinden Dalga Parçacık İkiliği Aracılığıyla Ontolojik Bakış

Ontological View to the Phenomenon of Terrorism from the Critical Realism Perspective via Wave-Particle Duality

Hüseyin SÜRÜCÜ.....

80-101

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ YAZIM KURALLARI

Lütfen makalenizi, dergi yazımı ile ilgili kuralları ve aşağıdaki örnek makaleyi dikkate alarak dergimize gönderiniz. Makalenin ilk gönderiminde ve hakem değerlendirilmesinden sonra kabul edilen çalışmaların,

- i. Yazım kurallarına uygun hale getirilmesi
- ii. Formatının düzenlenmesi
- iii. Son “.pdf” dosyasının oluşturulması yazarın / yazarların sorumluluğundadır.

1. Makale Başlığı – Yazar Bilgileri

- Makale başlığı 14 punto, tümü büyük harfli, koyu ve ortalanmış olarak yazılmalıdır.
- Türkçe yazılmış makalelerde Türkçe başlığın altında İngilizce, İngilizce yazılmış makalelerde İngilizce başlığın altında Türkçe başlığa yer verilmelidir. İngilizce çalışmalar için verilen Türkçe başlık 12 punto; Türkçe çalışmalar için verilen İngilizce başlık 12 punto olmalıdır.
- Çalışmanın başlığından sonra yazarın adı soyadı 12 punto, adın ilk harfi büyük, soyadın tamamı büyük harflerle, ortalanmış ve kalın olarak; yazar birden fazla ise, adlar çalışmaya katkılarına göre alt alta yazılmalıdır. Yazar(lar)ın unvanıyla birlikte, çalıştığı yer ve varsa araştırmanın yapıldığı üniversite, laboratuvar ya da kuruluşun açık adı, yazarın e-posta adresi ile uluslararası geçerliliği olan ORCID bilgisine yer verilmelidir. Eğer araştırma bir tez çalışmasından, bir projeden ya da daha önce sunulmuş bir bildiriden türetilmiş ise ilgili çalışmaya gönderme yapılmalı, göndermeler dipnotta özel imle (τ) belirtilmelidir. Yazarlara dair dipnotlar Roman rakamları ile (i,ii,iii,.....) sıralanmalı, Times New Roman 10 punto olarak yazılmalıdır.

2. Öz

- Hem Türkçe hem İngilizce özete yer verilmelidir.
- Öz, Abstract ve Anahtar Kelimeler başlıkları koyu, ilk harfi büyük ve italik olarak yazılmalıdır. Öz ve Abstract başlıkları sayfada ortalanmalıdır.
- Yazı tipi Times New Roman 12 punto italik olmalıdır.
- Tek (1) satır aralıklı ve iki yana yaslı yazılmalıdır.
- En az üç anahtar kelime ilgili özün altında italik, ilk harfleri büyük yazılarak verilmelidir.

3. Ana Metin

- Ana metnin tablo, şekil ve referanslar dahil 25 sayfayı aşmamasına özen gösterilmelidir.
- Makalede yazı tipi olarak Times New Roman 12 punto kullanılmalıdır. Makaleler 1,15 satır aralıklı, iki yana yaslı ve A4 boyutunda, sağ, sol, alt ve üst boşlukları 2,5 cm olacak şekilde yazılmalıdır.
- Paragrafların arasında 1 (bir) satır boşluk olmalıdır. Tüm paragraflar iki yana yaslı olarak biçimlendirilmelidir. Paragrafların ilk satırlarında girinti olmamalıdır. Paragraflar içinde 1,15 satır aralığı bulunmalıdır.
- 1. Basamak başlıklar, 12 punto, hepsi büyük harf, koyu ve sola yaslı olarak yazılmalıdır. 1. Basamak başlıklardan önce 2 satır boşluk bırakılmalıdır.

- 2. Basamak başlıklar, 12 punto, her kelimenin ilk harfi büyük, koyu ve sola yaslı olarak yazılmalıdır. 2. Basamak başlıklardan önce 1 satır boşluk bırakılacaktır.
- Diğer alt Basamak başlıklar, 12 punto, her kelimenin ilk harfi büyük, koyu, italik ve sola yaslı olarak yazılmalıdır. Diğer alt başlıklardan önce 1 satır boşluk bırakılacaktır.

4. Tablo ve Őekiller

- Tablo ve Őekiller metnin uygun yerlerinde ardışık numaralandırılmış bir Şekilde gösterilmelidir.

Tablolarda, tablo başlığı üstte sola yaslı, koyu ve ilk harfleri büyük, Times New Roman 10 punto olmalıdır.

Şekil başlığı ise, Şekil altında sola yaslı, koyu ve ilk harfleri büyük, Times New Roman 10 punto olmalıdır.

Tablo ve Őekiller başka bir yerden alındığı takdirde kaynak gösterilmelidir.

Tablo içi yazılar Times New Roman 10 punto ve satır aralığının 1 olması önerilir. Büyük tabloların metne yerleştirilmesi için punto büyüklüğü değiştirilebilir.

5. Kaynaklar

- Kaynakların gösterimi açısından APA formatına uyulmalıdır. Kaynakların paragraf biçimlendirilmesinde satır ve paragraf sonu boşluğu olmamalı, paragraf içinde satır aralıkları tek satır olarak biçimlendirilmelidir. Her bir kaynak arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır. Kaynaklar iki yana yaslı olmalı, ilk satırında bir girinti olmamalıdır.

6. Son Notlar

- Lütfen son not yerine dipnot kullanınız. Dipnotlar metnin ilgili yerinde üst simge halinde ardışık rakamlar kullanılarak ilgili sayfanın sonuna yerleştirilmelidir.

ETİK KURALLAR

Yazarlar için:

1. Yapılan makale başvuruları özgün olmalı ve kullanılan kaynak ve dokümanlara uygun şekilde atıf verilmelidir. Herhangi bir intihal durumunda makale başvurusu reddedilecektir.
2. Dergide yayınlanmak üzere gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere gönderilmemiş olması gerekir.
3. Daha önce konferanslarda sunulmuş ve özeti yayınlanmış çalışmalar, bu durum belirtilmek üzere kabul edilebilir.
4. Birden çok yazarlı çalışmalarda sorumlu yazarın başvuru sürecinde bildirilmesi gerekmektedir.
5. Yazarın/yazarların göndermiş oldukları çalışmayı yayın sürecinden çekebilmesi için sorumlu yazarın bir dilekçe ile başvurması gerekir.
6. Dergiye gönderilen yazılara telif hakkı ödenmez.

Hakemler için:

1. Hakemler yazar/yazarların gönderdiği makalelere dair bilgiyi gizli tutmalıdır.
2. Makaleler değerlendirilirken hakemler ve editörler yalnızca entelektüel ve bilimsel içerikle sınırlıdır.
3. Hakemler yazar/yazarların herhangi bir kötüye kullanım durumunda (örn, intihal ya da benzer etik dışı faaliyetler) ilgili editörü hemen bilgilendirmeleri gerekmektedir.

Yayın (Editörler) Kurulu için:

1. Yayın Kurulu, yayın koşullarına uymayan yazıları yayınlamamak, düzeltmek üzere yazarına geri vermek, biçimce düzenlemek yetkisine sahiptir.
2. Yayın Kurulu ve hakem raporları doğrultusunda editör makaleleri kabul ve reddedebilir, değişiklik yapılmasını isteyebilir. Reddedilen makaleler yazar/yazarların yazılı izni olmadan başka bir amaçla kullanılamaz.
3. Editörler basılana kadar makalelerin gizliliğini sağlarlar, bu durum aynı anda birden fazla yere yapılan başvurular için geçerli değildir.
4. Yalnızca yayın kurulunun ilk değerlendirmesinden geçen makaleler hakem sürecine alınır ve en az iki hakeme gönderilir.
5. Editör bütün makalelerin adil ve nesnel olarak incelenmesinden sorumludur, kabul ya da ret kararı yalnızca makalenin önemi, özgünlüğü, açıklığı ve dergiyle alakasına dayanır.
6. Editör hiçbir yazar/yazarlara ırk, din, cinsiyet, yaş, etnisite, inanç, cinsel yönelim ve geldiği ülke temelinde ayrımcılık uygulayamaz.

EFFECTS OF PERSONALITY TRAITS AND LOCUS OF CONTROL ON COUNTERPRODUCTIVE WORK BEHAVIOR: A COMPARATIVE STUDY FROM TURKEY AND UAE

**KİŞİLİK ÖZELLİKLERİ VE DENETİM ODAĞININ ÜRETKENLİK KARŞITI İŞ
DAVRANIŞINA ETKİLERİ: TÜRKİYE VE BAE'DEN KARŞILAŞTIRMALI BİR
ARAŞTIRMA**

AŐlı ÖZDEMİR*
Meral ELÇİ**
Melisa ERDİLEK-KARABAY***
Hakan KİTAPÇI****

Abstract

Predicting counterproductive work behavior (CWB) has been paid a lot of attention in recent years, mainly correlated with the five-factor model of personality. Scholars examining the relationship of personality with the CWB mainly focused on the normal traits of the Five-Factor Model (FFM). Little attention is paid to the locus of control, and regression analyzes about CWB, which can be used for predicting the negative work outcomes. We worked on the interaction between locus of control and the CWB, in addition to the FFM, while including findings of regression analyzes. In the research, data were collected from employees from banking sector working in Turkey and UAE. Validation of the scales was made by Confirmatory Factor Analysis. Difference analyzes between countries were evaluated with chi-square and T-tests. The effects of independent variables on the dependent variable were analyzed by regression analysis. In the analysis of differences, significant differences were found in educational status, gender, total time at work, and research scales except for the variables of open to new experience and external locus of control. It has been observed that conscientiousness has a negative and significant effect on counter-productive work behavior in both Turkey and UAE. As a result, personal traits and locus of control are the factors that are effective in reducing the counterproductive work behaviors of the employees. For

* Gebze Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İŞletme Anabilim Dalı, asli.ozdemir@hr3consulting.com, ORCID: 0000-0003-4164-5342.

** Doç. Dr., Gebze Teknik Üniversitesi, İŞletme Fakültesi, İŞletme Bölümü, emeral@gtu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0547-0250.

*** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Finansal Bilimler Fakültesi, Sigortacılık Bölümü, Sigortacılık Anabilim Dalı, merdilek@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7531-5790.

**** Prof. Dr., Gebze Teknik Üniversitesi, İŞletme Fakültesi, İŞletme Bölümü, kitapci@gtu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6378-7240.

organizations; in order to maintain their profitability, competitive advantage and be sustainable in the sector, measures should be taken to reduce inefficient working behaviors.

Keywords: Personality Traits, Counterproductive Work Behaviour, Locus of Control, Five-Factor Model.

Öz

Üretkenlik karşıtı iş davranışının (CWB) tahmin edilmesi, son yıllarda özellikle beş faktör kişilik modeliyle bağlantılı olarak çok fazla ilgi görmüştür. Kişilik özelliklerinin CWB-Üretkenlik Karşıtı İş Davranışı ile ilişkisini inceleyen bilim adamları, esas olarak Beş Faktör Modelinin (FFM) temel özelliklerine odaklanmıştır. Olumsuz iş sonuçlarını öngörmek için kullanılacak CWB (Üretkenlik karşıtı iş davranışı) hakkında denetim odağı ve regresyon analizine çok az dikkat edilmektedir. Bu çalışmada, Beş-Faktör Modeli'ne ek olarak, regresyon analizi bulgularını dahil ederken, denetim odağı ile üretkenlik karşıtı iş davranışı arasındaki etkileşim üzerinde çalıştık. Araştırmada, Türkiye ve BAE'de çalışan bankacılık sektöründeki çalışanların verileri toplanmıştır. Ölçeklerin geçerliliği Doğrulayıcı Faktör Analizi ile yapılmıştır. Ülkeler arasındaki fark analizleri ki-kare (chi-square) ve T-testleri ile değerlendirilmiştir. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkileri regresyon analizi ile analiz edilmiştir. Farklılıkların analizinde, yeni deneyimlere açık olma ve dış control odağı değişkenleri hariç; eğitim durumu, cinsiyet, işteki toplam süre ve araştırma ölçeklerinde anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Dürüstlüğün hem Türkiye'de hem de BAE'de üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde negatif yönlü ve önemli derecede bir etkisi olduğu gözlemlenmiştir. Sonuç olarak, kişisel özellikler ve denetim odağı, çalışanların verimsiz iş davranışlarını azaltmada etkili olan faktörlerdir. Organizasyonlar için; sektörde karlılıklarını, rekabet avantajlarını korumak ve sürdürülebilir olmak için verimsiz çalışma davranışlarını azaltacak önlemler alınmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Kişilik Özellikleri, Üretkenlik Karşıtı İş Davranışı, Kontrol Odağı, Beş-Faktör Modeli.

1. INTRODUCTION

Counterproductive work behaviors refer to behaviors that prevent organizations from reaching their goals, impose time and cost on the organization, reduce the performance of employees, and are made consciously by employees. In other words, counterproductive work behaviors are an important and serious problem for organizations to maintain their existence and to be a pioneer in competition. For this reason, the factors that cause counterproductive work behavior

should be investigated and the consequences should be analyzed well. In this study, the relationships between counterproductive work behaviors and personality are examined, and the effects of personality and locus of control, which are thought to be effective in the productivity of organizations, are questioned in this relationship. Ödemiş (2011) argues that the results obtained from studies conducted abroad investigating the relationships between counterproductive work behaviors and personality are often invalid for countries with different cultures and social dynamics, such as Turkey.

Within the scope of this research, the relations between personality and anti-productive work behaviors among white-collar workers working in the banking industry in Turkey and the United Arab Emirates, which have different cultural structures, are interrogated, thus, it will be possible to reveal whether the relations between personality and anti-productive work behaviors differ in organizations with different cultural structures.

In this study, first of all, conceptually, personality traits, locus of control, and counter-productive work behaviors are included. In the method part, there is information about the sample and data collection, the scales used, the model and hypotheses of the research, and the analysis made. In the result section, the findings obtained with the study; In the discussion and conclusion part, the evaluation of the findings in the context of the literature and the recommendations made are included.

2. THEORETICAL BACKGROUND

2.1. Personality Traits

For most scholars and academicians, it is not possible to make a common definition for personality. While some researchers working on personality tried to define it with the word "temperament" by highlighting the social, moral, and emotional (Doğan, Aşkun, & Yozgat, 2007: 15) aspects of this concept (Aşan and Aydın 2006: 64), in another study it is explained as qualities and predispositions that can not be explained by the current biological state or social environment by highlighting the differences in psychological reactions such as behavioral demotion (Berens and Nardi 1999: 1-2).

Personality is seen as a way of life (Demirci, Özler and Girgin 2009:20). In this sense, personality can be expressed as integrity consisting of the psychological traits of individuals. This integrity includes the psychological mechanics of the individual starting from his inner world, his social and physical environment, the emotional and behavior patterns they display in the face of objects and situations, and the overt or hidden psychological factors behind them (Doğan, Aşkun, & Yozgat, 2007: 15) and also man-woman interactions (Larsen and Buss, 2008: 4). In this context, Dal (2009) points out that personality is a whole system that determines the unique thoughts and attitudes of the individual.

Personality traits are strong determinants of success in work, education, relationships, well-being and health (Bleidorn et al 2019). Personality, of course, has an impact on behavior. Existing research has found a link between personality traits and a variety of behaviors. Introversion, friendliness, conscientiousness, honesty, and helpfulness are significant personality qualities because they help explain behavior consistency (Abdelrahman, 2020).

Individuals' constant, predictable ways of thinking, feeling, and acting are reflected in personality traits, which are stable and broad inclinations. The Five-Factor Model (FFM) is the most widely used personality attribute classification system (Stoll et al.,2020).

The Big Five are the most extensively used framework for defining and assessing personality traits. This scientific agreement stems from the Big Five's utility in organizing personality-descriptive terminology, as well as a large body of research relating them to life outcomes. The most thorough analysis of the evidence to date highlighted links between the Big Five and a variety of individual, interpersonal, and social-institutional outcomes (2019).

Many studies conducted about this issue, reveal that personality is formed by being affected by factors such as genetic (genetic) and bodily (physiological-biological) structure (Başaran 2008:62; Güney, 2012: 52; Ertürk 2010: 62; Özcan, 2011: 69), family (Martin &Fellenz, 2010:82; Morgan, 2011: 296), social class (Çakır, 2000: 3; Tınar, 1999: 92-97), geographical and physical (Şentürk, 2014: 34-35; Zel, 2006: 16) and socio-cultural (Koçel, 2010): 135-36; Güney, 2012: 58; Zel, 2001:23) structure.

Recently, for the explanation of personality theory, the five-factor personality inventory (Phipps, Prieto, &Deis, 2015:178) was developed by Paul Costa and Robert McCrae in 1985 and later used by different researchers in studies conducted with different personality traits from different nations (Costa and Mccare, 1992; Merdan, 2013:142), appears to be used. This model is based on the valuations of its adherents, possible data, relevant explanations, managing differences, behavior, and the reaction between group and individuality. The five main dimensions that make up the five-factor personality model are; extroversion-introversion, agreeableness-aggressiveness, self-control and disorganization, emotional consistency-emotional inconsistency, openness to development-immaturity (Petot, 2004: 81-94).

After long researches, the concept of personality has formed a consensus that individual differences in personality can be defined as five main characteristics (John & Srivastava, 1999) and it has been accepted as a classification of basic personality traits (Goldberg, 1992).

The Big Five models include the highest level of personality trait classification and other personality traits that follow it in the hierarchical structure. These five traits are a hierarchy consisting of extroversion, emotional stability, conscientiousness, agreeableness, and openness to experience (McCrae and John, 1992; Reevy and Frydenberg, 2011).

Extraverted individuals have a personality type that can express what they think clearly, defend their rights, have leadership characteristics, have strong social aspects, are entrepreneurial and assertive (Costa & McCrae, 1992; John & Srivastava, 1999).

Agreeableness individuals can establish friendly relations, be cooperative, polite, tolerant, trustworthy, have a soft-hearted personality type. Individuals with adaptability motivate their subordinates well and communicate well (Ödemiş, 2011).

Conscientious individuals are organized, effective, planned, responsible, perfectionist, and hardworking people. The dimension of self-discipline includes being careful, living in a planned way, working hard, being success-oriented, being determined, being committed to ethical principles and values (Barrick & Mount, 1991).

Open to new experiences are analytical, curious, creative, independent, liberal, non-traditional, original, high imaginative, broad interests, courageous, artistic, natural, open-minded (John & Srivastava, 1999).

Emotional balance is defined as the tendency to experience negative emotions such as anger, anxiety, and depression. It is also called emotional instability. Those who score high in emotional stability are emotionally sensitive and prone to stress. They are more inclined to

describe ordinary situations as threatening and minor disappointments as hopelessly difficult (Wikipedia, 2021).

The five-factor personality model enables the integration of a wide variety of personality constructs, thus allowing relatively easy reconciliation between researchers of different orientations; It is interesting that it provides a systematic examination of the relationships between personality traits and behaviors and provides a general definition of personality based on 5 sub-factors (Sevi, 2009: 34-36). The five-factor personality model continues to be used in research since it is a valid and reliable model that has been proven by scientific research (Yelboğa, 2006: 2000).

From this perspective, this present study is applied to individuals living in Turkey and the United Arab Emirates to see the differences in their personalities as well as their effects on them to counterproductive work behavior.

2.2. Locus of Control

Locus of control is a concept that was introduced as a personality trait that Rotter stated in his social learning theory, which he developed by establishing a connection between behavioural cognitive approaches. The locus of control phenomenon is based on the assumption that individuals will have expectations about whether a behavior will achieve the desired results and that these expectations will be an important indicator of what the person does later on (Rotter, 1990).

Locus of control is based on the individual's expectations about the reinforcers that he or she will encounter as a result of their behavior: These expectations are generalized, beliefs are formed that reinforcers are under the control of internal or external forces/factors, and these beliefs are conceptualized as "having an internal or external locus of control" (Dağ, 2002: 78). In simpler terms, locus of control orientation; includes learning what options we have, as well as what we have control over and what we do not have control over (Ahlin and Antunes, 2015: 1805).

The term "locus of control" refers to whether or not a person "perceives a causal relationship between his own behavior and the reward." Individuals having an internal vs external locus of control are frequently distinguished. Those who have an internal locus of control feel that the events and outcomes in their lives are the results of their own actions. Those with an external locus of control, on the other hand, feel that external variables such as fate, luck, or other people have a big influence on life's results (Kesavayuth, Poyago-Theotoky, Zikos, 2020).

In the study of personality and behavior, the locus of control has been an important issue. People's interpretations of responsibility for events are referred to as locus of control. It conveys broad expectations about whether events in one's life are under one's control or not. People with a greater internal locus of control, in particular, believe they have control over their life and, as a result, link events' consequences to their own self-governed behavior. Furthermore, they feel that an action's conclusion is the result of their own accomplishment, which they obtain through their own efforts. Such people are more inclined to feel that a result is the result of their own self-control, and they are more likely to attribute credit or blame to their own abilities (Chiang et al. 2019).

In the development of anxiety and depressive disorders, cognitive vulnerabilities play a critical role. Personality dimension locus of control is a significant cognitive susceptibility factor.

Anxiety and depression's start, course, and intensity have all been linked to the locus of control construct. LOC is commonly understood to be a personality feature that is somewhat consistent over time (Hovenkamp-Hermelink et al. 2019).

The degree of control over one's life is referred to as locus of control. Internal locus of control (i.e., determining one's own destiny without relying on luck, fate, or chance) or external locus of control (i.e., one's future is mostly determined by luck, fate, or chance) (Arkorf and Hilton, 2021).

Despite the locus of control seems to be a concept that can change according to the individual's different environments and situations, many researchers state that beliefs on this subject are "generalized" beliefs, and therefore it would be more appropriate to consider and measure them in general rather than in a situation-specific way (Dağ, 2002: 79). According to Rotter (1966), another feature of the concept is that this feature is not an innate personality trait, and this means that the development of this trait can be shaped; this means that individual's environments affect their perceptions about this orientation, actions and the consequences of these actions (Ahlin&Antunes, 2015: 1805).

Observing that people differ from each other in terms of their ability to control their own lives, Rotter named one end of this personality dimension as "internal locus of control" and the other end as "external locus of control" (Erbin-Roesemann & Simms, 1996: 185).

Locus of control shows very strong relationships with many personality traits. It has been reported by many researchers that belief in internal locus of control is associated with better emotional adjustment, in other words, fewer psychological problems, subjective well-being, and better coping with pressure. But the external locus of control is associated with having abnormal beliefs (Dağ, 2002: 78).

The locus of control phenomenon is important in terms of examining in detail how the individual explains the events experienced. While explaining the events that have an impact on the individual; It is within the competence to identify its abilities, exposure, and the influence of those it deems important. So, it is related to the fact that individuals explain the events they experience with the help of their control and that they are internally controlled. The tendency of individuals to explain events with the help of factors outside their control (environment, spouse, family, fate, luck, etc.) is related to their external control (Ün var, 2012).

2.3. Counter-Productive Work Behaviours (CWB)

Counterproductive work behaviors (CWB) are explained by the concepts of acts or aggression that harm others. It can be said that the action taken in the CWB harms both people and the institution. In many studies, aggression towards counterproductive work behaviors also determines other forms of behavior (Spector, 2011). CWB is intentional behavior on behalf of the member of the organization, which is seen as contrary to the legitimate interests of the organization (Gruys and Sackett, 2003).

While the CWB is defined as deliberate acts contrary to the official interests of the organization by Sackett (2002), Vardi and Weitz (2004) argue that employees deliberately fail to comply with the organization's principles, expectations, core values, customs, and appropriate standards of behavior and they're defined as infringement.

Any voluntary activity by employees that is likely to impair or infringe on legitimate organizational and stakeholder interests is referred to as CWB. This encompasses a wide range of specific activities, including interpersonal violence, theft, absenteeism, and sabotage, and overlaps with related categories like incivility, workplace retribution, and hostility (Brender-Ilan and Sheaffer, 2019).

Employees' counterproductive or deviant work habits might jeopardize an organization's competitive position and success. These actions are intended to hurt the organization as a whole, other members individually, or both. Counterproductive work behaviors can hurt both the employer and its constituents, including the professional well-being of those who are the targets of these behaviors, resulting in decreased organizational success (De Clercq et al. 2021).

CWB is described as voluntary behavior that severely violates organizational standards, resulting in a reduction in the organization's, members', or both's well-being. There are two types of CWB: CWB that harms individuals within the organization and CWB that harms the organization directly (Schilback, Baethge, and Rigotti, 2020).

Emotional intelligence, according to Dixit and Singh (2019), has a moderating function and is favorably connected with organizational citizenship behavior while being negatively correlated with counterproductive work behavior.

Despite counterproductive work behaviors (CWB) entering the literature in the 1990s, it can be said that it is older in scope. It is seen that CWB can be encountered in different sizes in all kinds of businesses and it is one of the major problems faced by organizations in many countries (Vardi and Weitz, 2004). It is seen that CWB, which could not be named conceptually before, has reached certain popularity with detailed studies, the development of a human-oriented management approach, and studies on employee psychology (Polat 2019).

It's argued that the factors which cause counterproductive work behaviors are examined, many factors that trigger this phenomenon are encountered and these behaviors can appear in a way that includes many personal, social, and professional reasons. However, it is seen that these behaviors often occurred to competition and conflicts of interest in the workplace, and the efforts of individuals to obtain their rights or the desire to protect their status may cause such behaviors to be exhibited (Akgeyik and Delen 2009:111-12).

It is mandatory to determine the source of these behaviors to ensure organizational continuity and to develop productivity relations among employees (Gruys and Sackett, 2003). These factors that cause CWB are examined under two headings as personal and situational factors.

In the context of personal factors, factors such as age, gender, educational status, marital status are emphasized; in the terms of organizational behavior and management psychology literature, it is emphasized that the socio-demographic traits of aggressive people should be investigated (Gül 2010:95; Ng & Feldman, 2009). When the literature is examined, although it is stated that male individuals exhibit much higher levels of counterproductive workplace behaviors than female individuals, it is possible to come across studies that reveal that the gender factor does not have a significant effect (Akgeyik and Delen, 2009: 118).

Besides the personal factors, situational factors can also lead to anti-goal behaviors. All subjective and objective conditions of the work environment in which undesirable behavior occurs and these observations are evaluated under situational factors. In this context, it is seen that the monitoring method adopted by the management, the reward system implemented within the organization, the group effect of adhering to group norms in organizational environments where team activities are predominant, social pressure, the degree of complexity related to workplace performance, unfair practices and the loss of trust of the employee in the organization and finally the organizational structure (such as its size, functioning, sector, etc.) are the determinants of anti-purpose business behaviors arising from organizational conditions (Seçer ve Seçer, 2007:160).

Counterproductive work behaviors, under the term deviant behavior, are further classified as political deviance or personal aggression, depending on whether the harm is small or great, either organizationally or individually (Hollinger&Clark, 1983; Robinson&Bennett, 1995).

Among the measures that can be considered in the prevention of unproductive behaviors; creating an organizational culture that improves their knowledge and skills among employees, making employees feel the measures to be taken against such behaviors, reducing the workload of employees, keeping internal communication channels open and increasing psychological and social activities for employees can be counted (Demirel and Seçkin, 2009: 161).

3. METHOD

3.1. Sample And Data Collection

The study was conducted with bank professionals in Turkey and UAE. An online questionnaire was sent to 1150 professionals working full-time in various banks in Turkey. A total of 672 questionnaires were filled out. Incompletely filled questionnaires were excluded from the research and 463 questionnaires were accepted as valid. The response rate, according to current surveys, was approximately 40%. Questionnaires were sent to 742 bank professionals in the UAE, but 266 valid questionnaires were obtained. Therefore, the response rate was 36%.

3.2. Measures

English is the official language of most of the corporate sectors and also the medium of instruction at colleges and universities in the UAE. Furthermore, the majority of our participants were ex-pats with origins from other countries, hence having various mother tongues rather than Arabic. Thus, due to the mentioned reasons we kept the original English versions of all the measures in the study in UAE and did not translate our surveys into Arabic. Over and above, the Turkish version of the same scales developed based on item factor analyses, internal-consistency procedures and tested on reliability and validity. All scales were measured on a 5-

point response scale. Higher values indicated high levels of the variable captured through the measure.

3.2.1. Big Five Factors of Personality

50-item Traits of Preliminary IPIP Scales Measuring the Big Five Domains- Big Five Factor Markers were used to measure the FFM of personality (Goldberg, 1992). The scale evaluates 5 personality traits, each consisting of 10 questions. These traits are extraversion, conscientiousness, stability, emotionality, agreeableness, and openness to new experiences. The validity and reliability of the Turkish version of the scale were performed by Ödemiş (2011).

3.2.2. Counterproductive work behavior (CWB)

A 32-item short English version of the scale developed by Spector et al. (2006) was used to measure CWB. The subscales of the scale are abuse, production deviation, sabotage, theft, and withdrawal. The validity and reliability of the Turkish version of the scale were performed by Ödemiş (2011).

3.2.3. Locus of Control (LoC)

A short version of Rotter's scale with 10-items is used in UAE to measure the locus of control which is proposed by Karabay et al. (2016). The Turkish version of the same scale is adapted from the master thesis of Güler (2016) which is tested on reliability and validity. The scale consists of two dimensions measuring external locus of control and internal locus of control.

3.3. Research Model and Hypotheses

In this study, the effects of personality traits, external locus of control, and internal locus of control on CWB were analyzed. Analyses were made for both countries separately. The following hypotheses were tested in the study. The research model is given in Figure 1.

H1: Extraversion has a significant effect on counterproductive work behavior.

H2: Agreeableness has a significant effect on counterproductive work behavior.

H3: Conscientiousness has a significant effect on the counterproductive work behavior.

H4: Emotional stability has a significant effect on counterproductive work behavior.

H5: Open to new experiences has a significant effect on counterproductive work behavior.

H6: The external locus of control has a significant effect on the counterproductive work behavior.

H7: The internal locus of control has a significant effect on the counterproductive work behavior.

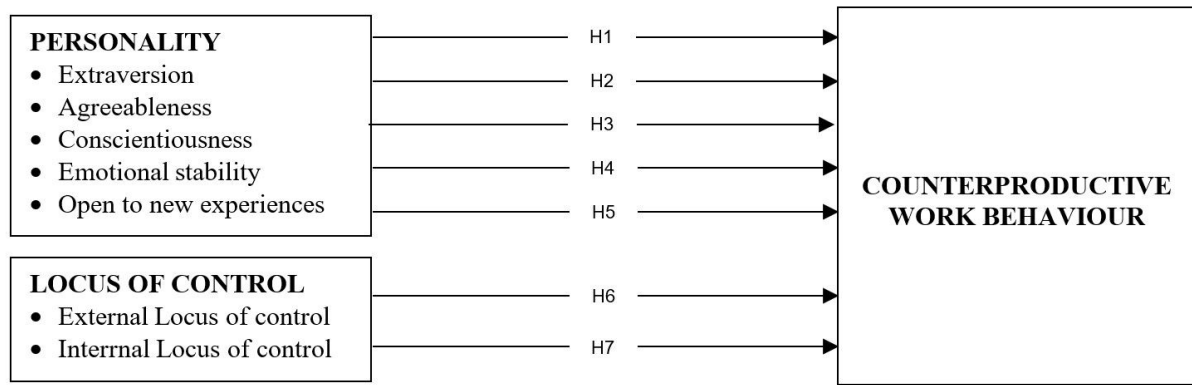

Figure 1: Research Model

3.4. Analyses

The validity of the scales was examined by Confirmatory Factor Analysis (CFA). The reliability of the scales was evaluated with Cronbach's alpha coefficient. Descriptive findings of the participants were given as numbers and percentages, and comparisons by country were made with chi-square tests. Country comparisons regarding the scales were made with the T-test. Relationships between variables were examined by correlation analysis. The effects of independent variables on the dependent variable were analyzed by regression analysis.

4. RESULTS

The validity of the scales was evaluated by CFA. All scales were analyzed in a model. Items with low factor loading (Open to new experiences 8-9, Emotional stability 4) were excluded from the analysis, and the factor loads of the other items were found to be statistically significant. The fit of the model was evaluated with the goodness of fit indices. The fit index values of the model were determined as $X^2/df=1.436$, $GFI=0.916$, $AGFI=0.910$, $RMR=0.043$, $SRMR=0.066$. These fit values were found to be at an acceptable level ($X^2/df<5$, $GFI>0.90$, $AGFI>0.85$, RMR and $SRMR<0.08$) (Byrne, 2016).

Table I. Descriptive Statistics for Participants Traits and Comparison Findings

	Turkey		UAE		Total		X ² /p
	n	%	n	%	n	%	
Age							
30 and below	94	20.3	64	24.1	158	21.6	X ² =1.434 p=0.488
31-40	233	50.3	129	48.5	362	49.7	
Over 40	136	29.4	73	27.4	209	28.7	
Educational Status							
High school or below	30	6.5	1	0.4	31	4.3	X ² =45.219 p=0.000
Associate degree	32	6.9	3	1.1	35	4.8	
Undergraduate	246	53.1	120	45.1	366	50.2	
Graduate undergraduate	134	28.9	124	46.6	258	35.4	
Doctorate	21	4.5	18	6.8	39	5.3	
Gender							
Female	290	62.6	73	27.4	363	49.8	X ² =83.690 p=0.000
Male	173	37.4	193	72.6	366	50.2	
Marital Status							

Married	284	61.3	178	66.9	462	63.4	$X^2=2.265$ $p=0.132$
Single	179	38.7	88	33.1	267	36.6	
Total Working Time at Work							
Less than 1 year	53	11.4	1	0.4	54	7.4	$X^2=92,621$ $p=0.000$
1-5 years	144	31.1	27	10.2	171	23.5	
6-10 years	110	23.8	79	29.7	189	25.9	
11-15 years	81	17.5	69	25.9	150	20.6	
16-20 years	44	9.5	44	16.5	88	12.1	
21 years and over	31	6.7	46	17.3	77	10.6	

The traits of the participants and the comparison findings by country are given in Table 1. 362 (49.7%) of all participants, both from Turkey and the UAE, are between the ages of 31-40 and 366 (50.2%) are undergraduates. 366 (50.2%) of participants are male and 462 (63.4%) are married. According to the total working time at the workplace, 171 (23.5%) of the participants have been working for 1-5 years, 189 (25.9%) have been working for 6-10 years. Comparisons by country were made with chi-square tests. According to the analysis findings, while there was no significant difference according to the age and marital status of the participants, significant differences were found according to the education status, gender, and total working time at work. According to their educational status, it is seen that 13.4% of the participants in Turkey compared to 1.5% of the participants in the UAE had an education level below the undergraduate level, and 53.4% of the participants in the UAE compared to 33.4% of the participants in Turkey have received postgraduate education. While 62.6% of the participants in Turkey are female and 37.4% are male, 27.4% of the participants in the UAE are female and 72.6% are male. When the total working time of the participants is compared, 42.5% of those in Turkey have been working for less than 6 years, while 10.6% of those in the UAE have been working for less than 6 years. On the other hand, 16.2% of those in Turkey have been working for more than 15 years, while 33.8% of those in the UAE have been working for more than 15 years.

Table II. Reliability Coefficients, The Averages of The Countries and The Comparison Findings

	Cronbach Alfa	Turkey		UAE		t
		Mean	Sd	Mean	Sd	
Five-factor personality traits						
Extraversion	0.814	3.60	0.644	3.34	0.626	5.406*
Agreeableness	0.764	4.17	0.455	4.04	0.529	3.403*
Conscientiousness	0.775	3.95	0.534	3.81	0.608	3.270*
Emotional stability	0.871	3.20	0.720	3.35	0.843	-2.547*
Open to new experiences	0.755	3.81	0.524	3.83	0.561	-0.539
External locus of control						
External locus of control	0.798	2.39	0.624	2.28	0.841	1.901
Internal locus of control	0.790	3.81	0.599	3.99	0.732	-3.300*
Counterproductive Work Behavior						
CWB	0.892	1.19	0.204	1.26	0.306	-3.119*

* $p<0.05$

The reliability coefficients of the scales, the averages of the countries, and the comparison findings according to the countries are given in Table 2. According to these findings, it was determined that the scales were reliable. In the T-tests, in which the averages of the countries were compared, significant differences were found in all other variables ($p<0.05$), except for the variables of open to new experience and external locus of control. When the findings were examined, it was seen that the average of the participants in Turkey was higher in extraversion, agreeableness, and conscientiousness but the average of the participants in the UAE was higher in emotional stability, internal locus of control, and CWB levels.

As a result of the correlation analyses of Turkey data, significant positive correlations were found between personality traits and internal LoC; significant negative correlations were found between personality traits and external LoC and CWB; significant negative correlations were found between internal LoC and CWB. As a result of the correlation analyses of UAE data, significant positive correlations were found between personality traits and internal LoC; significant negative correlations were found between personality traits and external LoC and CWB; significant positive correlations were found between external LoC and CWB; significant negative correlations were found between internal LoC and CWB.

Table III. Findings of Regression Analyses

Dependent variable: CWB	Turkey				United Arab Emirates			
	B	SE	β	t	B	SE	β	t
Constant	1,820	0,126		14,420	2,121	0,207		10,241
Extraversion	-0,005	0,017	-0,016	-0,292	-0,011	0,032	-0,022	-0,345
Agreeableness	-0,043	0,023	-0,096	-1,853	-0,023	0,040	-0,040	-0,580
Conscientiousness	-0,090	0,019	-0,236	-4,779*	-0,076	0,034	-0,152	-2,273*
Emotional stability	-0,012	0,015	-0,042	-0,821	-0,035	0,025	-0,096	-1,396
Open to new experiences	0,000	0,021	0,001	0,016	-0,011	0,037	-0,020	-0,296
External locus of control	-0,005	0,016	-0,015	-0,305	0,014	0,024	0,037	0,557
Internal locus of control	-0,005	0,017	-0,016	-0,328	-0,078	0,029	-0,186	-2,721*
R:0.298 R ² :0.089 Adj. R ² :0.075 F: 6.351*					R:0.387 R ² :0.150 Adj. R ² :0.127 F: 6.501*			

* $p<0.05$; B: Unstandardized B; SE: StandartError; β : StandardizedCoefficientsBeta

The findings regarding the regression analyses are given in Table 3. Analyses were performed separately for TR and UAE. In the analysis models, the independent variables are personality traits and dimensions of LoC, the dependent variable is the CWB.

As a result of the regression analysis of TR, the regression model was found to be significant ($F=6.351$; $p<0.05$). It is seen that the independent variables explain 7.5% of the total variance in the CWB variable. Except for conscientiousness, it was determined that other variables did not have a significant effect on CWB ($p>0.05$). It was determined that conscientiousness had a negative and significant effect on the CWB ($\beta=-0.236$; $p<0.05$).

As a result of the regression analysis of UAE, the regression model was found to be significant ($F=6.501$; $p<0.05$). It is seen that the independent variables explain 12.7% of the total variance in the CWB variable. Except for the conscientiousness and internal LoC, it was determined that other variables did not have a significant effect on CWB ($p>0.05$). It was determined that conscientiousness ($\beta=-0.152$; $p<0.05$) and internal Loc ($\beta=-0.186$; $p<0.05$) had negative and significant effects on the CWB.

5. DISCUSSION

Within the scope of this study, in the context of expectations between the employee and the organization, the effect of the employee's traits and locus of control on counterproductive work behavior and the effects of external-internal locus of control accordance with the relationship between personal traits and counterproductive work behavior was evaluated.

First of all, the validity and reliability of the scales used in the research were evaluated, and as a result, it was determined that the scales used in the research model were valid and reliable in this context. Secondly, regression analysis was performed to determine the effects of five-factor personality traits and internal and external locus of control on CWB for both Turkey and UAE. What we see the result of the analysis made in the context of the socio-demographic traits of the participants; there was a statistically significant difference in terms of gender, educational status, and total working time of the participants; in terms of education levels, participants in the UAE have a significantly higher average than Turkish participants in their graduate and higher education levels; in terms of the gender of the participants, the participants in Turkey were significantly higher than those in the UAE; in terms of time spent in their jobs, it was determined that Turkey participants were significantly higher than UAE participants in the context of working less than six years.

When the participants from both countries were compared as a result of the t-tests performed, it was found that there was a statistically significant difference in all other variables except being open to new experiences; When the differences are evaluated, it has been determined that Turkish participants have higher averages in extraversion, conscientiousness, emotional stability, whereas UAE participants have higher averages in terms of acceptability, control, and CWB variables.

In the context of the research model, personality traits and their effects between LoC and CWB were examined. In the findings obtained, personality traits and external LoC emerged as a negative effect in the analyzes in terms of both Turkey and the UAE.

Studies have shown that personality traits of conscientiousness (Fallon et al., 2000), emotional stability, and agreeableness variables are highly correlated with CWB (Marcus et al., 2007; Barrick et al., 1991); it is emphasized that employees with low agreeableness are uncooperative, self-interested and unruly people (Barrick et al., 1991). Within the scope of this study, it was determined that the answers obtained from both Turkey and UAE participants were supported by the literature, as conscientiousness had a negative effect on the CWB (-0.24 for Turkey, and -0.04 for UAB).

However, in a study conducted by Mount et al. (2009), it was determined that agreeableness was directly related to interpersonal CWB, and conscientiousness was related to CWB at the organizational level. However, there are also studies showing that there is no correlation between CWB and agreeableness (Ödemiş, 2011).

When the literature is examined, it has been determined that the personality traits of the employees have an explanatory role on their potential to exhibit CWB (Fox and Spector, 2005) and that there is a significant relationship between some personality traits and counterproductive work behaviors (Mount et al., 2006: 592). Besides, in a study conducted by Salgado (2002), it is stated that the sub-dimensions of responsibility and conformity from personality traits are predictors of deviant behaviors in the context of CWB. In a study, also,

conducted by Dalal (2005), the relationship between responsibility and counterproductive work behaviors was examined and it was determined that the relationship between the two concepts was at a high level. It can be stated that the findings obtained as a result of this research are supported by the literature in this context.

In a survey conducted by Cullen and Sackett (2003), studies that stated personality scale sub-dimensions could be evaluated as predictors on CWB were presented together. Accordingly, studies that were evaluated to be predictive of CWB in terms of emotional balance, compatibility, and responsibility dimensions; non-compliance with rules (Hough, 1992), turnover (Barrick and Mount, 1996), absenteeism (Judge et al., 1997), workplace violence (Ones and Viswesvaran, 2001), damage to property (Schmidt et al., 1997), and other crimes (Collins and Schmidt, 1993; Eysenck and Gudjonson, 1988).

In another survey conducted in the context of personality traits, the relationship between CWB and personal traits is examined separately as individual and organizational dimensions. The findings reveal that there is a strong relationship with CWB in terms of both responsibility and compliance dimensions in personal traits, in terms of individual and organizational aspects (Berry et al., 2007). On the other hand, in the study of Ones&Viswesvaran (2003), there is a negative relationship between responsibility and CWB. This result is seen as individuals who are not easily distracted and have a high sense of responsibility do not exhibit sabotaging behavior.

In other studies, it is stated that the relationship between the factor groups of the five-factor personality traits and the CWB sub-dimensions is negative and significant (Sezici, 2015, Sackett et al., 2006).

Despite many studies, however, it is still not possible to say that the relationship between personality traits and CWB has reached a complete picture (MacLane&Walmsley, 2010: 71). The existence of such an opinion stems from the fact that studies on counter-productive work behaviors have been carried out in a way that focuses mostly on the reactive behaviors and emotional states of individuals, and they have not been discussed with different subjects (Spector, 2011: 343).

It is seen that the personality traits and internal or external locus of control are related to their productivity and anti-work behaviors. As it is stated in Westhuizen's studies, due to human nature, most of the employees have tendencies to trigger negative behaviors to all systems and supervisors from all levels (Westhuizen, 2021:36-38). From this point of view, to reduce the counterproductive work behaviors of the employees, not only the personal traits should be focused on, but also efforts should be made to improve their organization-adaptation period by taking advantage of Locus of Control. That's why it is offered that the working environment should reduce the hints that activate counterproductive work behavior when we consider individuals with unpleasant behavioral styles (O'Brien, et al. (2021:350-360).

6. CONCLUSION

Counter-productive work behaviors cause both employees and managers to experience loss of morale and motivation and can cause organizational reputation damage in the context of decreased productivity, waste of resources, and increased costs in the organizational sense.

Studies reveal that individuals' traits do not directly affect their counterproductive work behaviors with different organizational factors (Seçer & Seçer, 2007).

Recent research shows that employees' personality traits and locus of control are associated with counterproductive work behavior. Accordingly, in addition, individual traits and cultural values (Koç & Bayraktar, 2019; Yılmaz & İyigün, 2021), commitment in the context of organizational commitment (Örücü et al., 2021), organizational ethical climate (Polat, 2021), and alienation (Tekin, 2021) appears to affect counterproductive work behavior. Especially, employees with effects of external locus of control believe that environmental actions are outside of their control. Therefore, they feel that they don't have any impact on such external actions. (Karolina, 2022:7-8). In this context, efforts to improve organizational climate and organizational culture are needed. It is evaluated that organizing training to increase the communication skills of the employees and developing incentives to increase their performance can increase the organizational commitment levels of the employees and thus reduce the counterproductive work behaviors.

REFERENCES

- Abdelrahman, M. (2020). Personality traits, risk perception, and protective behaviors of Arab residents of Qatar during the COVID-19 pandemic. *International journal of mental health and addiction*, 1-12.
- Ahlin, E. and Lobo Antunes, M.J. (2015), "Locus of control orientation: parents, peers, and place", *Journal of Youth and Adolescence*, Vol. 44 No.9, pp.1803-1818.
- Akgeyik, T. and Delen M.G. (2009), "Müşteri saldırganlığı: yaygınlığı ve aktörleri: bir alan araştırması", *Tisk Akademi*, Vol. 4 No. 8, pp.106-143.
- Arkorful, H., & Hilton, S. K. (2021). Locus of control and entrepreneurial intention: a study in a developing economy. *Journal of Economic and Administrative Sciences*.
- Aşan, Ö. and Aydın, E.M. (2006), "Örgütsel davranış", Can, H. (Ed.), *Güç ve Politika*, Arıkan Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti., İstanbul.
- Barrick, M.R. and Mount, M.K. (1991), "The big five personality dimensions and job performance: a meta-analysis", *Personnel Psychology*, Vol. 44, No. 1, pp.1-26.
- Barrick, M.R. and Mount, M.K. (1996), "Effects of impression management and self-deception on the predictive validity of personality construct", *Journal of Applied Psychology*, Vol. 81, pp.261-272.
- Berry, C.M., Ones, D.S. and Sackett, P.R. (2007), "Interpersonal deviance, organizational deviance, and their common correlates: a review and meta-analysis", *Journal of Applied Psychology*, Vol. 92, pp.410-424.
- Başaran, İ.E. (2008), *Örgütsel Davranış İnsanın Üretim Gücü*, Siyasal Basın Yayın Dağıtım, Ankara.
- Berens, L.V. and Nardi, D. (1999), *Sixteen Personality Types: Descriptions for Self-Discovery*, Telos Publications, California.
- Bleidorn, W., Hill, P. L., Back, M. D., Denissen, J. J., Hennecke, M., Hopwood, C. J., ... & Roberts, B. (2019). The policy relevance of personality traits. *American Psychologist*, 74(9), 1056.

Brender-Ilan, Y., & Sheaffer, Z. (2019). How do self-efficacy, narcissism and autonomy mediate the link between destructive leadership and counterproductive work behaviour. *Asia Pacific Management Review*, 24(3), 212-222.

Byrne, B. M. (2016), *Structural Equation Modeling With AMOS (3 Ed.)*, Routledge, New York.

Chiang, Y. T., Fang, W. T., Kaplan, U., & Ng, E. (2019). Locus of control: The mediation effect between emotional stability and pro-environmental behavior. *Sustainability*, 11(3), 820.

Collins, J. M. and Schmidt, F. L. (1993), "Personality, integrity, and white-collar crime: a construct validity study", *Personnel Psychology*, Vol. 46, pp.295-311.

Costa, P.T. and McCare, R.R. (1992), "Four ways five factors are basic", *Personality and Individual Differences*, Vol. 13 No. 6, pp.653-65.

Cullen, M.J. and Sackett, P.R. (2003), "Personality and counterproductive behavior workplace behavior", Barrick, M, Ryan A.M. (Eds.), *Personality and Work*, Jossey-Bass-Pfeiffer, New York.

Çakır, İ. (2000), *Kişilik Tiplerinin Takım Performansına Etkisi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Dağ, İ. (2002). "Kontrol Odağı Ölçeği (KOÖ): "Ölçek geliştirme, güvenilirlik ve geçerlik çalışması", *Türk Psikoloji Dergisi*, Vol. 17 No. 49, pp.77-90.

Dal, V. (2009). *Farklı kişilik özelliklerine sahip bireylerin risk algularının tüketici davranışı açısından incelenmesi: üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Dalal, R.S. (2005), "A meta-analysis of the relationship between organizational citizenship behavior and counterproductive work behavior", *Journal of Applied Psychology*, Vol. 90, pp.1241-1255.

Darlington, R.B. and Hayes, A.F. (2017). *Regression Analysis And Linear Models: Concepts, Applications, and Implementation*. Guilford Publications, New York.

De Clercq, D., Kundi, Y. M., Sardar, S., & Shahid, S. (2021). Perceived organizational injustice and counterproductive work behaviours: mediated by organizational identification, moderated by discretionary human resource practices. *Personnel Review*.

Demirci, M.K., Özler, D.E., and Girgin, B. (2009), "Beş faktör kişilik modelinin işyerinde duygusal tacize (mobbing) etkileri hastane işletmelerinde bir uygulama", *Journal of Azerbaijani Studies*, Vol. 12 No. 2, pp.13-39.

Demirel, Y. (2009), "Örgütsel bağlılık ve üretkenlik karşıtı davranışlar arasındaki ilişkiye kavramsal yaklaşım", *Istanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol.15, p.592

Demirel, Y. and Seçkin, Z. (2009), "Tükenmişlik ve üretkenlik karşıtı davranışlar arasındaki ilişkinin kavramsal boyutu", *Tisk Akademi*, Vol. 4 No. 8, pp.144-65.

Dinç, Özcan (2011), *Kişilik Bakış Açısından Örgüt Yapısı ve İş Tatmini*, Beta Yayıncılık, İstanbul.

Dixit, O., & Singh, S. (2019). Moderating influence of emotional intelligence on organisational citizenship behaviour and counterproductive work behaviour. *Journal of Strategic Human Resource Management*, 8(1), 26.

Doğan, B., Aşkun, O.B., and Yozgat, U. (2007), *Türkiye’de Yöneltil Değerler ve Yöneltil Profili Üzerinde Bir Araştırma*, Beta Yayıncılık, İstanbul.

Ertürk, Y.D. (2010), *Davranış Bilimleri*, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul.

Erbin-Roesemann, M.A. and Simms, L.M. (1996), “Work locus of control: the intrinsic factor behind empowerment and or excitement”. *NursingEconomic*, Vol. 15 No. 4, pp.183-90.

Eysenck, H.J. and Gudjonson, G.H. (1988), *The Causes and Cures of Criminality*, Plenum Press, New York.

Fallon, J.D., Avis, J.M., Kudisch, J.D., Gornet, T.P. and Frost, A. (2000), “Conscientiousness as a predictor of productive and counterproductive behaviors”, *Journal of Business and Psychology*, Vol. 15 No.2, pp.339-349.

Fox, S. and Spector, P.E. (2005), *Counterproductive Work Behavior: Investigations of Actors and Targets*, American Psychological Association, Washington DC.

Gruys, M.L., and Sackett, P.R. (2003). “Investigating the Dimensionality of Counterproductive Work Behavior”, *International Journal of Selection and Assessment*, Vol. 11 No. 1, pp.30-42.

Gül, H. (2010). “Saldırgan davranışlar ve örgütsel mağduriyet üzerine kavramsal bir araştırma”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Vol. 12 No.18, pp.91-98.

Guler, B. K. (2016). *The Impact of Some Demographic Variables to Lawyer’s Burnout, Locus of Control and Job Satisfaction*. (Master Thesis).

Güney, S. (2012), *Örgütsel Davranış (2.Ed)*, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti., Ankara.

Goldberg, L.R. (1992), “The development of markers for the Big-Five factor structure, *Psychological assessment*”, Vol. 4 No. 1, pp.26-42.

Grotkowski, K. (2022), *Development and examination of the polish negative mood regulation expectancies scale*, Rosalind Franklin University of Medicine and Science, North Chicago.

Hayes, A.F. (2018), *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach (2. Ed)*. Guilford publications, New York.

Hayes, A.F. and Matthes, J. (2009), “Computational procedures for probing interactions in ols and logistic regression: spss and sas implementations”, *Behavior Research Methods*, Vol. 41, No. 3, pp.924-936.

Hollinger, R. C., ve J. P. Clark. (1983). “Deterrence in the Workplace: Perceived Certainty, Perceived Severity, and Employee Theft”. *Social Forces; a Scientific Medium of Social Study and Interpretation* 62(2):398-418.

Hovenkamp-Hermelink, J. H., Jeronimus, B. F., Spinhoven, P., Penninx, B. W., Schoevers, R. A., & Riese, H. (2019). Differential associations of locus of control with anxiety, depression and life-events: A five-wave, nine-year study to test stability and change. *Journal of affective disorders*, 253, 26-34.

Hough, L.M. (1992), “The big five personality variables-construct confusion: description versus prediction”, *Human Performance*, Vol. 5, pp.139-155.

John, O. ve Srivastava, S. (1999), “The big-five trait taxonomy: history, measurement, and theoretical perspectives”, *Handbook of personality: Theory and research*, Vol. 2 No. 1999, pp.102-138.

Judge, T.A., Martocchio, J.J. and Thoresen, C.J. (1997), “Five-factor model of personality and employee absence”, *Journal of Applied Psychology*, Vol. 82, pp.745-755.

Ones, D.S. and Viswesvaran, C. (2001), “Integrity tests and other criterion-focused occupational personality scales (cops) used in personnel selection and theories of job performance”, *Journal of Applied Psychology*, Vol. 78, pp.679-703.

Karabay, M.E., Akyüz, B. and Elçi, M. (2016), “Effects of family-work conflict, locus of control, self-confidence and extraversion personality on employee work stress”, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, Vol. 235, pp.269-280.

Kesavayuth, D., Poyago-Theotoky, J., & Zikos, V. (2020). Locus of control, health and healthcare utilization. *Economic Modelling*, 86, 227-238.

Koç, F. P. and Bayraktar, O. (2019), “Üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde kişilik özelliklerinin etkisi”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol. 18 No.35, pp.19-39.

Koçel, T. (2010), *İşletme Yöneticiliği (12. Ed)*, Beta Basım A.Ş., İstanbul.

Larsen, R.J. and Buss, D.M. (2008), *Personality Psychology: Domains of Knowledge About Human Nature*, McGraw-Hill Book Company, Boston.

Maclane, C.N. and Walmsley, P.T. (2010), “Reducing Counterproductive Work Behavior Through Employee Selection”, *Human Resource Management Review*, Vol. 20, pp.62-72.

Marcus, B., Lee, K., and Ashton, M. C. (2007), “Personality dimensions explaining relationships between integrity tests and counterproductive behavior: big five, or one in addition?”, *Personnel Psychology*, Spring 2007, Vol. 60 No. 1, p.3.

Martin, J. ve Fellenz, M.R. (2010), *Organizational Behaviour and Management (4. Ed)*, Cengage Learning, Andover, UK.

McCrae, R. and John, O. (1992), “An introduction to the five-factor model and its applications”, *Journal of Personality*, Vol. 60 No. 2, pp.175-215.

Merdan, E. (2013), “Beş faktör kişilik kuramı ile iş değerleri ilişkisinin incelenmesi: bankacılık sektöründe bir araştırma”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Vol. 4 No.7, pp.140-59.

Moripek, I. (2016). *Study of the Relationship Between Person-Organization Fit and Organizational Loyalty: The Example of Aviation Sector*. (Master Thesis).

Mount, M. K., Ilies, R. and Johnson, E. (2006), “Relationship of personality traits and counterproductive work behaviors: the mediating effects of job satisfaction”, *Personnel Psychology*, Vol. 59 No. 3, pp.591-622.

Morgan, C.T. (2011), “Psikolojiye giriş”, Karabaş, S. and Eski, R. (Eds.), *Kişilik*, Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya, pp.285-334

Ng, T.W.H. and Feldman, D.C. (2009), “How broadly does education contribute to job performance?” *Personnel Psychology*, Vol. 62 No. 1, pp.89-134.

O'Brien, K.E., Henson, J.A. and Voss, B.E. (2021), "A trait-interactionist approach to understanding the role of stressors in the personality–CWB relationship", *Journal of Occupational Health Psychology*, Vol. 26 No. 4, pp.350-360. <https://doi.org/10.1037/ocp0000274>.

Ones, D.S. and Viswesvaran, C. (2003), "The big-5 personality and counterproductive behaviors" Sagie, A., Stashevsky, S. and Koslowsky, M. (Eds.), *Misbehaviour and Dysfunctional Attitudes in Organizations*, Palgrave Macmillan, pp.211-249.

Ödemiş, S.N. (2011), *Beş faktör kişilik özelliklerinin üretkenlik karşıtı davranışlar üzerine etkileri: bir araştırma*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı Yönetim ve Çalışma Psikolojisi Bilim Dalı, İstanbul.

Örücü, E., Hasırcı, I. and Turhan, G. (2021). Örgütsel bağlılık ve üretkenlik (verimlilik) karşıtı iş davranışı ilişkisi: bir alan araştırması. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Vol. 35 No. 4, pp.1383-1404.

Petot, J.M. (2004). "Le modèle de personnalité en cinqfacteurs et le test de Rorschach". *Psychologie Française*, Vol. 49, No. 1, pp.81-94.

Polat, M. (2021), "Örgütsel etik iklimin üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerindeki etkisi: Antalya sahil otellerinde bir araştırma", *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, Vol. 5 No. 1, pp.1-15.

Polat, M. (2019), *Nepotizm ve psikolojik sözleşme ihlallerinin üretkenlik karşıtı iş davranışlarına etkisi*. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.

Preacher, K.J., Rucker, D.D. and Hayes, A.F. (2007), Addressing moderated mediation hypotheses: theory, methods, and prescriptions. *Multivariate Behavioral Research*, Vol. 42, No. 1, pp.185-227.

Phipps, S.T., Prieto, L.C. and Deis, M.H. (2015), "The role of personality in organizational citizenship behavior: introducing counterproductive work behavior and integrating impression management as a moderating factor", *Journal of Organizational Culture, Communications and Conflict*, Vol. 19 No. 1, pp.176-196.

Reevy, G. and Frydenberg, E. (2011), *Personality, Stress, and Coping: Implications For Education*, IAP Inc., US.

Robinson, S. L. and Bennett, R. J. (1995), "A typology of deviant workplace behaviors: a multi-dimensional scaling study", *The Academy of Management Journal*, Vol. 38, No. 2, pp.555-572.

Rotter, J.B. (1990), "Internalvesusexternalcontrol of reinforcement: a case history of a variable". *American psychologist*, Vol. 45, pp.489-493.

Sackett, P.R. (2002), "The structure of counterproductive work behaviors: dimensionality and relationships with facets of job performance", *International Journal of Selection and Assessment*, Vol. 10 No. 1-2, pp.5-11.

Sackett, P.R., Berry, C.M., Wiemann, S.A. and Laczó, R.M. (2006), "Citizenship and counterproductive behavior: clarifying relations between the two domains", *Human Performance*, Vol. 19, No.4, pp.441-464.

Saks, A.M. and Ashforth, B.E. (2002), Is job search related to employment quality? It all depends on the fit, *Journal of Applied Psychology*, Vol. 87, No. 4, pp.646-654.

Salgado, J.F. (2002), "The big five personality dimensions and counterproductive behaviors", *International Journal of Selection and Assessment*, Vol. 10, pp.117-125.

Schilbach, M., Baethge, A., & Rigotti, T. (2020). Why employee psychopathy leads to counterproductive workplace behaviours: an analysis of the underlying mechanisms. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 29(5), 693-706.

Schmidt, F. L., Viswesvaran, V. and Ones, D. S. (1997), "Validity of integrity tests for predicting drug and alcohol abuse: a meta-analysis", *NIDA Res Monorg*, Vol. 170, pp.69-95.

Seçer, H.Ş. and Seçer, B. (2007), "Örgütlerde üretkenlik karşıtı iş davranışları: belirleyicileri ve önlenmesi", *TİSK Akademi* Vol. 2 No. 4, pp.147-75.

Sevi, E.S. (2009), *Psikobiyolojik kişilik modeli ve beş faktör kişilik kuramı: mizaç ve karakter envanteri (tcı) ile beş faktör kişilik envanterinin (5fke) karşılaştırılması*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Sezici, E. (2015), "Üretkenlik karşıtı iş davranışları üzerinde kişilik özelliklerinin rolü", *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, Vol. 14, pp.1-22.

Soto, C. J. (2019). How replicable are links between personality traits and consequential life outcomes? The life outcomes of personality replication project. *Psychological Science*, 30(5), 711-727.

Spector, P.E., Fox, S., Penney, L.M., Bruursema, K., Goh, A. and Kessler, S. (2006), "The dimensionality of counterproductivity: are all counterproductive behaviors created equal?" *Journal of Vocational Behavior*, Vol. 68 No. 3, pp.446-460.

Spector, P.E. (2011), "The relationship of personality to counterproductive work behavior (cwb): an integration of perspectives", *Human Resource Management Review*, Vol. 21 No.4, pp.342-352.

Stoll, G., Einarsdóttir, S., Song, Q. C., Ondish, P., Sun, J. J., & Rounds, J. (2020). The roles of personality traits and vocational interests in explaining what people want out of life. *Journal of Research in Personality*, 86, 103939.

Şentürk, F.K. (2014), *Etik liderliğin belirleyicileri olarak kişilik, örgüt kültürü, dini yönelim ve çevresel faktörler: Antalya'daki dört ve beş yıldızlı otellerde bir uygulama*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Tekin, D. (2021), *İşe yabancılaşma ve örgütsel sinizmin üretkenlik karşıtı iş davranışlarına etkisi*, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde

Tınar, M.Y. (1999), "Çalışma yaşamı ve kişilik", *Mercek Dergisi*, Vol. 2 No.14, pp.92-97.

Ünüvar, A. (2012), *Gerçeklik kuramına dayalı psiko eğitim programının lise öğrencilerinin denetim odağı ve yılmazlık düzeyi üzerindeki etkisinin incelenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Vardi, Y. and Weitz, E. (2004), *Misbehavior in organizations: theory, research, and management*, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, Mahwah, NJ, US.

Westhuizen, MVD. (2021), *Role of the big five personality traits in predicting workplace bullying perpetrators in South Africa*, Department of Industrial Psychology Stellenbosch University, South Africa.

Wikipedia, 2021. Big Five personality traits. Date of access: 03/06/2021. https://tr.wikipedia.org/wiki/Beş_C5%9F_b%C3%BCy%C3%BCK_ki%C5%9Filik_%C3%B6zelli%C4%9Fi#%C3%96mek_Duygusal_Denge_%C3%B6%C4%9Feleri.

Yelboğa, A. (2006), “Kişilik özellikleri ve iş performansı arasındaki ilişkinin incelenmesi”, *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, Vol. 8, pp.192-211.

Yılmaz, G. and İyigün, N. (2021), “Çalışanların bireysel kültürel değerlerinin, üretkenlik karşıtı iş davranışları ile ilişkisi: Türkiye’de faaliyet gösteren Japon sermayeli bir üretim şirketi örneği”, *Working Paper Series*, Vol. 2, No. 3, pp.123-139.

Zel, U. (2006), *Kişilik ve Liderlik. (2. Ed)*, Nobel Yayıncılık, Ankara.

Zel, U. (2001), *Kişilik ve Liderlik: Evrensel Boyutlarıyla Yönetimsel Açıdan Araştırmalar, Teoriler ve Yorumlar*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

EGE STRATEGIC
RESEARCH
JOURNAL

TİCARİ AÇIKLIK, GELİR EŞİTSİZLİĞİ VE İNSANİ GELİŞME İLİŐKİŐİ: PANEL VERİ ANALİZİ

THE RELATIONSHIP BETWEEN TRADE OPENNESS, INCOME INEQUALITY AND
HUMAN DEVELOPMENT: A PANEL DATA ANALYSIS

Çağla BUCAK*
Refik Fatih SAYGILI**

Öz

Çalışmada ticari açıklık, gelir eŐsitsizliĐi ve insani gelişme arasındaki ilişki incelenmiŐ ve Stolper-Samuelson teoreminin geçerliliği sınanmıŐtır. Bu bağlamda çalışmada 15 OECD ülkesinin 2004-2016 dönemine ait Gini endeksi, ticari açıklık oranı, İnsani Gelişme Endeksi, kişi başına gayrisafı yurtiçi hasılanın büyüme oranı ve karesi, beşeri sermaye, kamunun büyüklüğü, ekilebilir toprak miktarı ve enflasyon oranı değişkenleri kullanılarak panel veri analizi yapılmıştır. Çalışmada panel birim kök testleri, Kao panel eşbütünleşme testi, FMOLS yöntemi ve Granger nedensellik testi kullanılmıştır. FMOLS tahmincisine göre ticari açıklık 1 birim arttığında Gini endeksi 0.73 birim artmakta, İnsani Gelişme Endeksi 1 birim arttığında Gini endeksi 1.05 birim azalmaktadır. Ayrıca İnsani Gelişme Endeksi ve ticari açıklık Gini endeksine neden olmakta, İnsani Gelişme Endeksi ve ticari açıklık arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Ticari açıklık arttığında Gini endeksinin de artması, elde edilen sonuçların Stolper-Samuelson teoremini desteklemediğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ticari Açıklık, Gelir EŐsitsizliĐi, İnsani Gelişme Endeksi, Panel Veri Analizi

Abstract

In this paper, the relationship between trade openness, income inequality and human development are examined, and the empirical validity of the Stolper-Samuelson theorem is tested. In this regard, panel data analysis is utilized by using Gini index, trade openness ratio, Human Development Index, GDP per capita growth rate and squared GDP per capita growth rate, human capital, public size, arable land and inflation rate of 15 OECD countries for the period 2004-2016. In this study, panel unit root tests, Kao panel cointegration test, FMOLS method and Granger causality test are applied. According to FMOLS estimator, a 1 unit increase in trade openness increases Gini index by 0.73 units and a 1 unit increase in Human Development Index decreases Gini index by 1.05 units. Additionally, Human Development Index and trade openness cause Gini index. There is a bi-directional causality between Human Development Index and trade openness. As trade openness increases, Gini index also increases. This reveals that the results do not support the Stolper-Samuelson theorem.

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, cağla.bucak@ege.edu.tr, ORCID ID: [0000-0003-3169-110X](https://orcid.org/0000-0003-3169-110X)

**Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, fatih.saygili@ege.edu.tr, ORCID ID: [/0000-0001-8203-7904](https://orcid.org/0000-0001-8203-7904)

Keywords: *Trade Openness, Income Inequality, Human Development Index, Panel Data Analysis*

GİRİŞ

Ülkeler özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde ekonomik büyüme oranlarını artırmak ve yüksek üretim değerlerine ulaşmak için birçok çabaya girmişlerdir. Artan küreselleşmeyle beraber ticari serbestleşmeler görülmüş, mal ve hizmet ticaretine konulan engeller kaldırılmıştır. Ülkeler büyüme hedeflerine ulaşmış olsalar da bunun beraberinde getireceği olumsuzlukları adeta göz ardı etmişlerdir. 1980 sonrası dönem gelir bölüşümünün kötüleştiği ve servet dağılımında ciddi eşitsizliklerin görüldüğü bir dönem olmuştur. Günümüz dünyasının gelir ve servet dağılımı ile yüzyıl önceki dünyaya ait gelir ve servet dağılımı karşılaştırıldığında günümüzde daha eşitsiz bir yapının varlığı söz konusudur (Karahanoğulları ve Türk, 2018: 5). Görüldüğü üzere dışa açılmayla beraber daha yüksek üretim ve tüketim düzeyine ulaşma inancı tüm dünyada kırılmalıkları artırmak yoluyla yoksulluk olgusunu da beraberinde getirmiştir (Yanar ve Şahbaz, 2013: 56).

Ekonomi bir taraftan büyürken yaratılan gelirin toplumun refahını artırıp artırmadığı, toplumsal sınıflar ve bireyler arasında gelirin dağılımına ait istatistiklerin incelenmesi yoluyla anlaşılabilir (Çalışkan, 2010: 91). Bunun incelenebilmesi için öne çıkan değişkenlerden biri Gini katsayısıdır. Bu katsayı, Lorenz eğrisi baz alınarak oluşturulmuş olup endeks değeri azaldıkça eşitsizlik azalmakta, endeks değeri arttıkça eşitsizlik de buna paralel olarak artmaktadır. Genel olarak 0 ile 1 arasında değer alan Gini katsayısının 0 değerini alması tam eşitlik durumunu, 1 değerini alması tam eşitsizlik durumunu gösterir. Ancak Dünya Bankası tarafından tahmin edilen Gini katsayısı değerleri 0 ile 100 arası değer almakta, yine 0 değeri tam eşitliği göstermekteyken 100'e yakınsayan endeks değeri gelir dağılımında bozulmaya işaret etmektedir (The World Bank, 2020a).

Ticari serbestleşme sonucu artan dış ticaretin gelir eşitsizliğine olan etkisi, iktisat literatüründe sıkça araştırılmıştır. Ticari serbestleşme ve gelir dağılımı ilişkisi üzerinde teorik olarak ilk kez geleneksel ticaret teorilerinde durulmuştur (Değer, 2006: 85). Dış ticaretin serbestleşerek uluslararası bir hal alması ekonomik teoriye göre emeğe sahip gelişmekte olan ülkelerde ücretleri artırarak yoksulluğu azaltmalıdır; ancak bakıldığında vasıfsız emeğin ücretlerinin aslında düşmüş olduğu ve dış ticaretin kırılmalıkları artırdığı da bir gerçektir. Ancak literatürde dış ticaretin mutlaka gelir eşitsizliğini azalttığı ya da artırdığı yönünde bir fikir birliğine varılamamıştır. Bu noktada Stolper-Samuelson teoremi önem kazanmaktadır. Bu teoremin işlerliği çeşitli analiz yöntemleriyle test edilip dış ticaretin gelir eşitsizliğine olan etkisi saptanabilmektedir.

Yaşanan yoksulluklara ve eşitsizliklere yapılan vurgunun yanı sıra bu süreçte insani gelişme olgusu da önem kazanır ve üzerinde durulur hale gelmiştir. İnsani gelişme, insanların seçimlerini artıran bir süreçtir ve bu seçimlerin artması için bireylerin yapabilirliklerinin de artması gerekir (Alvan, 2007: 31). İnsani gelişmenin boyutunun anlaşılması adına Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme - UNDP) tarafından İnsani Gelişme Endeksi değerleri yayımlanmaktadır. İnsani olarak gelişmek için ekonomik büyüme önemli bir araçtır, ancak gelişmeyi yalnızca ekonomik büyümeyle artırmak söz konusu değildir. Bunun neden böyle olduğunu İnsani Gelişme Endeksi değerinin içerdiği üç temel boyuttan anlamak mümkündür. Bunlar uzun ve sağlıklı yaşam, bilgiye erişim ve insana

yakışır bir yaşam standardıdır. Bu üç noktada ekonomik büyüme, eğitim ve sağlık alanındaki gelişmeler göze çarpmaktadır. Uzun ve sağlıklı yaşam beklenen ortalama yaşam süresiyle ölçülmektedir. Bilgiye erişim boyutunu ise iki şekilde ele almak mümkündür. Bunlardan ilki bilgi birikim düzeyidir. Bilgi birikim düzeyi, yetişkin nüfusun yani 25 yaş ve üzeri kişilerin hayatları boyunca öğrendikleri süreyle ölçülmektedir. Diğeri ise öğrenme ve bilgiye erişimdir. Bilgiye erişim ise okula başlama çağındaki çocukların beklenen öğrenim süresiyle ölçülmektedir. İnsana yakışır yaşam standardı ise satın alma gücü paritesi kullanılarak sabitlenmiş uluslararası dolara dönüştürülmüş kişi başına gayrisafi milli hasıla cinsinden hesaplanmaktadır (UNDP, 2018: 1). Bu endeks değeri, tıpkı Gini endeksi gibi 0 ile 1 arasında değer almakta, ancak 1'e doğru yaklaşan değer insani gelişmenin arttığını ima ederek olumlu yönde bir gelişime vurgu yapmaktadır. Ticari açıklıkla beraber ekonomik gelişmişlik olumlu yönde tetiklenmekte, toplumsal refah sağlanmakta ve toplumsal refahı temsilen insani gelişme de bundan olumlu şekilde etkilenmektedir (Çoban, 2019: 156). Ancak ticaret nitelikli işgücünü niteliksiz işgücünden daha fazla ödüllendirerek eşitsizliği derinleştirecek sermaye-yoğun teknolojilerin benimsenmesine de yol açabilmektedir (Hamid ve Amin, 2013: 56). Durum her ne olursa olsun insani gelişme ile ticari açıklık arasında bir ilişkinin var olduğu açıktır ve analiz edilmesi gerekir. Ayrıca yüksek insani gelişmişliğe sahip ülkelerin daha az eşitsizlik sorunuyla karşılaşacaklarını düşünmek de akla yatkındır. Gelişmişliği sadece ekonomik büyüme gibi dar bir kapsamda incelemeyen İnsani Gelişme Endeksi, insani gelişmişliğin artmış olduğu bir ülkede yaratılan gelirin daha adaletli bir şekilde dağıtılmış olacağını düşündürmektedir. Bu açıdan İnsani Gelişme Endeksi ve gelir eşitsizliğini temsilen Gini katsayısı arasındaki ilişkinin incelenmesi de önem kazanmaktadır.

Tüm bunlar ticari açıklık, gelir eşitsizliği ve insani gelişme arasında bir ilişki olduğunu düşündürmektedir. Bu sebeple çalışmada Dünya Bankası tarafından yapılan ülke sınıflandırması baz alınarak yüksek gelir grubuna ait 15 OECD ülkesinin ticari açıklık, Gini katsayısı ve İnsani Gelişme Endeksi verileri ve diğer açıklayıcı değişkenler kullanılarak panel veri analizi yapılacaktır. Ekonometrik analiz 2004-2016 dönemi için gerçekleştirilecektir. İnsani gelişme ve dış ticarete yönelik çalışmaların özellikle Türkçe iktisat literatüründe oldukça kısıtlı olması ve desteklenip desteklenmemesi konusunda fikir birliğine varılamayan Stolper-Samuelson teoreminin geçerliliğinin bu örneklem grubu için analiz edilecek olması nedeniyle bu çalışmayla iktisat literatürüne bir katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Bu amaçla hazırlanan çalışmayı izleyen bölümde çalışmaya ilişkin kavramsal çerçeveye yer verilecek, üçüncü bölümde dış ticaretin gelir eşitsizliği ve insani gelişme ile olan ilişkisini araştıran literatüre yer verilecektir. Dördüncü bölümde ekonometrik analiz gerçekleştirilip ampirik sonuçlar yorumlanacak, beşinci bölüm olan sonuç bölümünde ise politika önerileri tartışılacaktır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Küreselleşme ve Ticari Açıklık

Literatürde küreselleşme kavramına dair birçok tanımlama yapılmıştır. Genel hatlarıyla bakıldığında küreselleşme kavramı ülkelerin sınırlarını aşan, tüm bireyleri ilgilendiren, karşılıklı bağımlılıklara yol açan, var olan bir etkinin tek bir ülkeyle sınırlı kalmayıp diğer ülkelere sirayet ettiği bir süreci ifade etmektedir. Küreselleşme sadece ekonomik boyutları olmayan, siyasi, sosyal, kültürel, teknolojik gibi alanlarda pek çok boyutunun olduğu bir

unsurdur (Ganiev, 2014: 118). Küreselleşme süreci ile beraber ulusal sınırların önemi azalmakta, sermaye, emek, mal ve hizmetler ülkeler arasında serbestçe dolaşmaktadır (Grant, 1998: 4). Bu müdahalelerin kaldırılması, tarifelerin, vergilerin, ek ücretlerin, kotaların, yasakların ve lisansların kaldırılmasını ifade etmektedir (Li, 2004: 560). Ticarete görülen bu serbestleşmelerle birlikte ticari açıklık önem kazanan bir gösterge haline gelmiştir. Ticari açıklık, mal ve hizmetlerin ticareti üzerindeki devlet müdahalelerinin kaldırılarak uluslararası serbest ticaretin yapılmasını amaçlayan bir yaklaşımdır (Yapraklı, 2007: 68). Bu gösterge, ticari liberalizasyonun derecesini saptamakta kullanılmaktadır. Ticari açıklığın bulunmasına dair birçok yöntem olsa da en sık kullanılan yöntem, (ihracat+ithalat)/GSYİH işleminin yapılmasıyla bulunan değerdir. Bu sebeple bu çalışmada ticari açıklığın bulunması için bu yöntem kullanılacaktır.

1.2. Stolper-Samuelson Teoremi

Stolper ve Samuelson (1941)'e göre bir ülkede serbest ticaret bol olarak bulunan faktörün lehine, kıt olarak bulunan üretim faktörünün aleyhine etki ederken korumacılık ülkede kıt olarak bulunan üretim faktörünün lehine etki etmektedir. Çünkü ticaret üzerinden korumacılık kaldırıldığı zaman ülkeler karşılaştırmalı olarak üstün oldukları malların üretiminde uzmanlaşacaklar, bu nedenle ülkede bol olarak bulunan üretim faktörüne talep artacağından bu bol faktörün fiyatı da artacak, ülkede göreceli olarak az bulunan faktöre talep azalacağından bu faktörün fiyatı düşecektir. Bu sayede ülkede gelir eşitsizliği azalacak, ticaretin etkisiyle bol olarak bulunan faktörün talebi ve dolayısıyla geliri artacak, yani bol olarak bulunan faktörün gelirden aldığı pay artacağından gelir dağılımı da bol faktör lehine dağılacaktır. Bol olarak bulunan faktöre sahip toplumsal kesimlerin yaratılan gelirden daha fazla pay alması nihayetinde gelir dağılımını düzeltici etkiye sebep olacaktır.

Gelir eşitsizliği ile dış ticaret arasında böyle bir ilişki kuran teoremin iktisat literatüründe sıkça araştırıldığı görülmüştür. Hem çalışmada yer verilen literatür hem de bu konuya ilişkin diğer çalışmalar incelendiğinde analizde kullanılan ülke, yöntem ve dönem aralığına göre sonuçların farklılık gösterdiği, bazı bulguların bu teoremi desteklediği, bazılarının ise desteklemediği görülmektedir. Örneğin Barro (2000), bu teoremi destekleyen sonuçlar bulurken; Spilimbergo, Londono ve Szekely (1999) teoremi desteklemeyen sonuçlara ulaşmıştır. Singh ve Dhumale (2004) ise Doğu Asya ülkelerine ait deneyimlerin Stolper-Samuelson teorisini desteklediğini ancak Latin Amerika ülkelerinin deneyimlerinin Stolper-Samuelson teoremini desteklemediğini bulmuşlardır (Dağdemir 2008, 55-56). Bu ve bunun gibi çalışmalar, farklı yazarlar tarafından farklı ülkeler ve dönemler için yapılan veya aynı yazar tarafından aynı çalışmada farklı ülke grupları kullanılarak yapılan çalışmalarda hep aynı sonuca varılmadığının bir kanıtıdır. Bu sebeple bu teoriyi sınyayan ve sınyamaya devam eden birçok çalışma hala söz konusudur ve bu çalışmada kullanılan dönem aralıkları ve ülkeler açısından bulunacak sonuçların bu teoremi destekleyip desteklemediği araştırılacaktır.

1.3. Gelir Eşitsizliği ve İnsani Gelişme

Gelir dağılımı, bir ülkede belirli bir dönemde üretilen milli gelirin bireyler, hanhalkları, toplumsal gruplar, bölgeler veya üretim faktörleri arasında bölüşülmesini ifade etmektedir (Çalışkan, 2010: 92). Gelir eşitsizliği ise bireylerin birbirinden farklı miktarlarda gelir elde etmelerini ima eder (Akbabay ve Barak, 2020: 19). Bu kavram, az sayıda bireyin milli

gelirden daha fazla miktarda bir pay aldıklarını, sayıca fazla ve yoksul kimselerin toplumun büyük çoğunluğunu oluşturarak yaratılan gelirden oldukça az pay aldıklarını gösterir (Yazgan, 1975: 29).

Küreselleşmeyle beraber ticari serbestleşme yaşanmış, ekonomik büyüme oranları artmış olsa da küreselleşmenin eşitsizlikleri beraberinde getirmiş olduğu da bir gerçektir. Küreselleşme sürecinin yoksul kesim aleyhine nasıl eşitsizlik yarattığı şu şekilde özetlenebilir: küresel piyasalar en verimli varlıklara sahip bireyleri daha fazla ödüllendirirken bu imkanlara sahip olmayan bireyler ve ülkeler bu ödüllerden mahrum kalmaktadır. Ayrıca küreselleşme süreci negatif dışsallıklar yoluyla avantajlı olmayan ve zayıf gruplara maliyetler yüklemekte, yine bu süreç ekonomik olarak güçlü olan bireylerin var olan kurallardan yarar görmelerini, bu yolda kendi lehlerine fırsatlar yaratmalarını sağlamaktadır (Birdsall, 2006: 22). Burada esas mesele, yoksul ile zengin kesim arasındaki bu farkı tamamen kapatmak mümkün olmasa bile bu farkın olabildiğince aza indirilmesi olmalıdır. Zira eşitsizlikler mevcutken insani gelişmenin olabileceğini ve toplumların gelişebileceğini söylemek mümkün değildir.

İnsani gelişme, bireylerin içinde buldukları toplumun ekonomik zenginliğinden ziyade insan hayatının zenginliğini artırmakla ilgilidir. Bu yaklaşım üç unsura odaklanır: bireylere, bireylerin seçimlerine ve fırsatlarına. Bireyler açısından bakıldığında bu yaklaşım, ekonomik büyümenin herkesin refahını otomatik olarak artıracak varsayım yerine bireylerin yaşamlarını zenginleştirmeye odaklanır. Gelir artışı kalkınmanın kendisi olarak görülmektense kalkınmanın aracı olarak görülmektedir. Fırsatlar açısından insani gelişme yaklaşımı bireylere yaşamak için daha fazla özgürlük vermekle ilgilenir. Bu nedenle bireylere yeteneklerini geliştirme imkânı verilmeli ve onlara bu yeteneklerini kullanma fırsatı tanınmalıdır. Seçimlerle ilgili olarak insani gelişme esasen bireylerin daha fazla seçim hakkına sahip olmalarıyla ilgilenir. Bu noktada bireylere fırsatlar sağlanmalı, ister bireysel olarak ister kolektif olarak olsun bu kişilerin potansiyellerini geliştirecek bir ortam yaratılmalıdır (UNDP, 2020). Bu noktalara eşitsiz bir toplumda erişmek mümkün olmayacaktır. Hem gelir eşitsizliğini hem de eşitsizliğin diğer türlerini azaltmak insani gelişmeyi artıracak, ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanmasını kolaylaştıracaktır. Bu sebeple bu iki kavram arasındaki ilişkinin araştırılması önem kazanmaktadır.

2. LİTERATÜR

Küreselleşme neticesinde artan dışa açıklık oranları ve gelir eşitsizlikleri, dış ticaret ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişkinin saptanabilmesi adına ampirik analizlerin yapılmasına yol açmıştır. Yine aynı şekilde küreselleşmeyle beraber artan dış ticaretin küreselleşme sonrası önem kazanan insani gelişme kavramıyla olan ilişkisi de iktisat literatürüne konu olmaya başlamıştır. Bu bakımdan literatürü dış ticaret-gelir eşitsizliği ve dış ticaret-insani gelişme üzerine yapılan çalışmalar olarak ayırmak mümkündür. Dış ticaret ve gelir eşitsizliği üzerine yapılan çalışmalar şu şekildedir:

Değer (2006), Sahra Altı ve Kuzey Afrika, Asya ve Orta Doğu, Avrupa ve Batı Asya ve Latin Amerika'da yer alan 68 ülkenin 1975-2002 dönemi Gini katsayısı, ithalat ve ihracatın GSYİH içindeki payı, kişi başına GSYİH, beşeri sermaye, kamunun büyüklüğü, yüz kişi başına düşen ekilebilir toprak miktarı, enflasyon oranı değişkenlerini ve düşük ve orta gelirli ülkeler için kullanılan gölge değişkenlerini kullanarak ticari liberalizasyon ve gelir dağılımı ilişkisini ve bu ilişkinin Stolper-Samuelson hipotezini destekleyip desteklemediğini araştırmıştır. Yatay

kesit regresyon kullanılarak yapılan analizin sonuçlarına göre ticari liberalizasyon yurtiçi gelir dağılımını iyileştirmektedir. Bulgular Stolper-Samuelson hipotezini desteklemektedir. Ayrıca Gini katsayıları ile kişi başına GSYİH arasında pozitif, brüt üniversite düzeyinde okullaşma oranları ile negatif, kişi başına ekilebilir arazi miktarı ile negatif ilişki vardır.

Gökalp, Baldemir ve Akgün (2011), 1980-2001 yıllarında Türkiye’de dış açık ve gelir eşişsizliğine dair ilişkiyi saptamak adına dışa açılma, emek, sermaye ve araştırma yoğun sektörlerin reel ücretleri değişkenlerini kullanarak analiz yapmışlardır. Araştırma yapılırken ADF birim kök testi, Granger nedensellik testi, sınır testi yaklaşımı ve ARDL modeli 0 kullanılmıştır. Çalışmanın ampirik bulguları kısa ve uzun dönemde enflasyondan ve ticari açıklıktan gelir eşişsizliğine doğru nedenselliğin olduğunu, iki değişkenin de gelir eşişsizliğini azalttığını göstermektedir.

Khan ve Nawaz (2019), 1990-2016 döneminde CIS ülkelerine ait Gini endeksi, İnsani Gelişme Endeksi, ticari açıklık, doğrudan yabancı yatırım, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yapılan ihracat ve bu ülkelerden yapılan ithalat, kişi başına GSYİH, ortaöğretime kayıtlanma, enflasyon ve hizmetler sektörünün katma değeri değişkenlerini kullanarak ticari açıklığın gelir dağılımına olan etkisini incelemişlerdir. Bulgulara göre ticari açıklık gelir dağılımını pozitif etkilemektedir, insani gelişme üzerine ticaretin etkisi ise istatistiksel olarak anlamsızdır.

Ercan (2020), çalışmasında gelir dağılımı eşişsizliği ve ticari dışa açıklık ilişkisini araştırmıştır. Araştırmayı yaparken Türkiye’nin 1987-2018 dönemi yıllık Gini endeksi, nominal ve reel dışa açıklık verilerini kullanmıştır. Analiz yöntemi olarak Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanılmıştır. Bulgular, reel ticari dışa açıklıktan gelir dağılımı eşişsizliğine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu, gelir dağılımı eşişsizliği ve reel ticari dışa açıklığın nominal ticari açıklığın Granger nedeni olduğunu ve bu sonuçların Stolper-Samuelson teoremini desteklemediğini göstermektedir.

Khan, Nawaz ve Saeed (2020), beş Güney Asya ülkesinin 1990-2016 dönemi Gini endeksi, İnsani Gelişme Endeksi, ticari açıklık, doğrudan yabancı yatırım, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yapılan ihracat ve bu ülkelerden yapılan ithalat, kişi başına GSYİH, ortaöğretime kayıtlanma, enflasyon ve hizmetler sektörünün katma değeri değişkenlerini kullanarak ticari açıklık ve gelir ilişkisini incelemişlerdir. Çalışmada sistem genelleştirilmiş momentler yöntemi kullanılmıştır. Bulgulara göre ticaret ve doğrudan yabancı yatırımların gelir eşişsizliği üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır. Ticari açıklık arttığa önce gelir dağılımı kötüleşmekte, sonrasında ticari açıklık hayat standartlarını iyileştirmekte, bulgular Heckscher-Ohlin ve Stolper-Samuelson teoremlerini desteklemektedir.

Dış ticaret ve insani gelişmişlik ilişkisini araştıran literatüre dair ne çıkan çalışmalar ise şu şekildedir:

Davies ve Quinlivan (2006), 1975-2004 döneminde 154 ülkeye ait verilerle ticaret ve insani gelişme arasındaki ilişkiyi İnsani Gelişme Endeksi ve kişi başına ticaret verilerini kullanarak araştırmıştır. Analiz yapılırken modellemenin tahmini için genelleştirilmiş momentler yöntemi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre ticaretin artması sosyal refahı da artırmaktadır.

Ahmad, Luqman, Hayat ve Ahmad (2012), çalışmalarında gelir eşişsizliği, nüfus artışı ve ticari liberalizasyonun yoksulluk üzerine olan etkisini araştırmışlardır. Bu sebeple çalışmada 1981-2008 dönemi Pakistan’a ait İnsani Gelişme Endeksi, Gini katsayısı, nüfus artış oranı,

(ihracat+ithalat)/GSYİH ve politik istikrar değişkenleri kullanılmıştır. Araştırmanın sonuçları, ticari liberalizasyonun yoksulluğu azalttığını, nüfus artışının ve gelir eşitsizliğinin insani gelişme ile negatif bir ilişkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca ticari liberalizasyon İnsani Gelişme Endeksini artırmaktadır.

Hamid ve Amin (2013), 1980-2005 ve 2000-2009 döneminde OIC ülkelerinde insani gelişme ve ticaret arasındaki ilişkiyi genelleştirilmiş momentler yöntemi kullanarak incelemiştir. Araştırma yapılırken ülkeler düşük, orta ve yüksek gelirli olarak ayrılıp karşılaştırılmıştır. Analiz sonuçları tüm gelir düzeylerinde ticaret ve insani gelişmenin pozitif yönde ilişkili olduğunu ancak ticaretin yalnızca gelir kanalıyla insani gelişmeyi etkilediğini; insani gelişmenin diğer bileşenleri olan uzun yaşam, okuryazarlık, eğitime katılımın ticaretle ilişkisinin olmadığını göstermektedir.

Kabadayı (2013), yüksek orta gelirli ülkelerde 1995-2010 döneminde insani gelişme ve ticari açıklık arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmada kontrol değişken olarak kişi başına GSYİH büyüme oranı, sağlık harcamaları, bilimsel ve teknik dergi makalesi sayısı kullanılmış, açıklık ise (ihracat+ithalat)/GSYİH olarak gösterilmiştir. İlişkiyi saptarken Levin, Lin ve Chu ve Im, Pesaran ve Shin birim kök testleri, Kao ve Pedroni eşbütünleşme testleri ve hata düzeltme yöntemi kullanılmıştır. Ampirik bulgular açıklığın insani gelişme üzerinde pozitif bir etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır.

Jawaid ve Waheed (2017), uluslararası ticaretin insani gelişmeye olan etkisini araştırmışlardır. Çalışmada 1980-2013 dönemi Pakistan'a ait İnsani Gelişme Endeksi, toplam ticaret, toplam ihracat ve ithalat, birincil mal, yarı mamul ve mamul mal ihracatı, tüketim malları, sermaye malları, tüketim ve sermaye malları hammaddeleri ithalatı değişkenleri kullanılmıştır. Yöntem olarak Augmented Dickey Fuller testi, Johansen Juselius eşbütünleşme testi, ARDL ve Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçları ticaretin insani gelişme üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu göstermektedir.

Mbabazi (2017), Sahraaltı Afrika'da 38 ülkenin 2004-2014 yıllarında kişi başına GSMH, ortaöğretime kayıt, doğumda yaşam beklentisi, kişi başına ticaret, ticari açıklık, gayrisafi sermaye oluşumu, işgücü, devletin eğitim ve sağlık harcamaları değişkenlerini kullanarak ticaret ve insani gelişme ilişkisini GMM yöntemi aracılığıyla araştırmıştır. Bulgular, kişi başına ticaretteki artışın kişi başına GSMH'yi, yaşam süresini ve eğitimi artırdığını ortaya koymaktadır.

Çoban (2019), 1995-2014 döneminde Çekya, Macaristan, Polonya ve Slovakya'da ticari açıklık ve insani gelişme arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Bu sebeple çalışmada İnsani Gelişme Endeksi, (ihracat+ithalat)/GSYİH, kamu sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı, kamu eğitim harcamalarının GSYİH içindeki payı, enflasyon oranı, doğrudan yabancı sermaye yatırımları, nüfus artışı ve kişi başına GSYİH'deki artış oranı değişkenleri kullanılmıştır. Analiz yöntemi olarak Pesaran testi, Fisher Phillips Perron birim kök testi, F testi, Hausman testi, değiştirilmiş Wald testi, Bhargava, Franzini ve Ranendranathan'ın Durbin Watson test istatistiği ve Baltagi-Wu test istatistiği kullanılmıştır. Bulgular, dışa açılma oranı arttıkça insani gelişmenin de arttığını, kamu sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı arttıkça insani gelişmişlik seviyesinin arttığını, enflasyon oranları arttıkça insani gelişmişliğin azaldığını göstermektedir.

3. EKONOMETRİK ANALİZ

3.1. Ekonometrik Model, Veri Seti ve Değişkenler

Değer'in (2006) alışmasında kullanılan ekonometrik model şu şekildedir:

$$GINI_{it} = \alpha_0 + \beta_1 OPEN_{it} + \beta_2 Z_{it} + \beta_3 DV_{it} + \epsilon_{it} \quad (1)$$

Yukarıdaki denklemde bağımlı değişken ülkelerin Gini katsayıları, bağımsız değişken OPEN (lkelerin ticaret açıklığı), açıklayıcı kontrol değişkenler kişi başına GSYİH ve kişi başına GSYİH'nin karesi, beşeri sermaye (niversite düzeyi brüt okullaşma oranı), kamunun büyüklüğü, yüz kişi başına düşen ekilebilir toprak miktarı ve enflasyon oranıdır. DV ise ülkelerin gelir durumuna göre sınıflandırılmasını temsil etmektedir. Ancak çalışmada aynı gelir grubunda bulunan ülkeler analize dahil edileceğinden bu değişken çalışmaya dahil edilmeyecektir.

Alvan'a (2007) ve Ahmad vd. (2012)'ne ait çalışmada insani gelişme ile gelir eşitsizliği ilişkisi araştırılmıştır. Analiz öncesinde gelir eşitsizliğini temsilen Gini katsayısı ve İnsani Gelişme Endeksi değerleri arasında bir ilişkinin olduğu düşünüldüğünden çalışmaya bağımsız değişken olarak İnsani Gelişme Endeksi de eklenecektir. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda çalışmada kullanılacak olan ekonometrik model şu şekildedir:

$$GINI_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 OPEN_{it} + \alpha_2 Z_{it} + \alpha_3 HDI_{it} + \epsilon_{it} \quad (2)$$

Bu çalışmada bağımlı değişken Gini endeksi değeri, bağımsız değişkenler ticari açıklık (ihracat+ithalat)/GSYİH (2010 yılı sabit ABD doları cinsinden) ve İnsani Gelişme Endeksi, diğer açıklayıcı değişkenler kişi başına GSYİH'nin büyüme oranı ve karesi, beşeri sermayeyi temsilen yükseköğretime kayıtlanma (brüt, %), kamunun büyüklüğü (kamunun nihai mal harcamalarının yıllık % büyümesi), ekilebilir toprak miktarı (kişi başına hektar) ve enflasyon oranı (GSYİH deflatörü) kullanılmıştır. İnsani Gelişme Endeksi'ne ait veriler UNDP(2020b) veri tabanından, diğer veriler ise Dünya Bankası'ndan temin edilmiştir. Verilerin düzey değerleri kullanılmıştır.

Dünya Bankası'nın yapmış olduğu ülke sınıflandırmasında (The World Bank, 2020b) st gelir grubunda bulunan ülkelere bakılmış, ekonometrik analize imkn veren ve bu grupta yer alan OECD lkelerinin şunlar olduğu saptanmıştır: Belçika, ek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Macaristan, İtalya, Letonya, Litvanya, Norveç, Polonya, Portekiz, Slovenya, İspanya ve İşve. En güncel ve ekonometrik analize imkn veren yıl aralığı 2004-2016 dönemi olduğundan analiz bu dönem aralığı ve yukarıda yer alan 15 OECD lkesi için gerçekleştirilecektir. Çalışmada yüksek gelirli gruplara yer verilmesinin sebebi, bu ülkelerde insani gelişmişliğin nispeten yüksek, gelir eşitsizliğinin göreceli olarak düşük olması ve makroekonomik göstergeler açısından bu ülkelerin daha olumlu bir tablo çizmelerinden dolayı analiz öncesinde insani gelişmenin ve ticari açıklığın bu ülkelerde gelir eşitsizliğini azaltacağını dşndrtmesidir. Analiz yapılırken Eviews 8 paket programından yararlanılacaktır.

3.2. Metodoloji

Çalışmanın bu bölümünde kullanılacak olan panel birim kök testleri, panel eşbütünleşme testleri, uzun döneme ilişkin katsayı tahmin yöntemi ve panel nedensellik testine dair teorik

altyapıya yer verilecektir. Analizin ilk aşamasında serilerin durağan olup olmadıklarına dair birim kök testleri yapılacaktır. Birim kök testleriyle sınama yapılmaksızın kullanılan ve durağan olmayan veriler, analizin yanlış sonuç vermesine neden olacaktır. Varsa bu sorunun saptanması ve giderilmesi adına kullanılacak olan birim kök testleri şunlardır: Levin, Lin & Chu (LLC) panel birim kök testi, Im, Pesaran and Shin (IPS) panel birim kök testi, ADF-Fisher Chi-square panel birim kök testi ve PP-Fisher Chi-square panel birim kök testi.

LLC panel birim kök testine dair model şu şekildedir (Levin, Lin ve Chu, 2002: 5):

$$\Delta y_{it} = \delta y_{it-1} + \sum_{L=1}^{p_i} \theta_{iL} \Delta y_{it-L} + \alpha_{mi} d_{mt} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

3 numaralı denklemde d_{mt} deterministik değişkenler vektörünü, α_{mi} ise katsayılar vektörünü ifade etmektedir. Bu testte boş hipotez “seride birim kök vardır” şeklindedir.

IPS panel birim kök testine ait model ise şu şekildedir (Im, Pesaran ve Shin, 2003: 63):

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + \beta_i y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{p_i} p_{ij} \Delta y_{i,t-j} + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

4 numaralı denklemde y_{it} değişkeni için durağanlığın var olup olmadığı sınanmakta, Δ fark işlemcisini; t , bir zaman trendini; ε_{it} , hata terimini; ρ_i , model için seçilen gecikme uzunluğunu göstermektedir. Bu teste dair boş hipotez ve alternatif hipotez şu şekildedir:

$H_0: \rho_i = 0$ Bütün yatay kesitlerde birim kök vardır.

$H_1: \rho_i < 0$ Bazı yatay kesitlerde birim kök yoktur.

Fisher ADF ve Fisher PP birim kök testlerinde de birim kökün var olması durumunda boş hipotez reddedilmektedir. Bu testlere ait test istatistikleri sırasıyla şu şekilde gösterilebilir (Dökmen, 2012: 130):

$$\lambda = -2 \sum_{i=1}^N \ln(\rho_i) \rightarrow \chi_{2N}^2 \quad (5)$$

ve

$$Z = \frac{1}{2\sqrt{N}} \sum_{i=1}^N (-2 \ln(\rho_i) - 2) \rightarrow N(0,1) \quad (6)$$

5 ve 6 numaralı denklemlerde ρ_i birim kök testinin olasılık değerini belirtmektedir. Bu birim kök test sonuçlarına göre seriler düzeyde durağan değillerse, farkları alınarak durağan hale getirilmelidir.

Bu testler yapıldıktan sonra durağan verilerle panel eşbütünleşme testi yapılacak ve Kao panel eşbütünleşme testi kullanılacaktır. Kao (1999) tarafından geliştirilen bu teste göre boş hipotez serilerin eşbütünleşik olmadığını göstermekte ve bu test 5 numaralı denklemdeki modele dayanmaktadır (Akıncı, Yüce ve Yılmaz, 2014: 88):

$$y_{it} = x'_{it} \beta + z'_{it} \gamma + \varepsilon_{it} \quad (7)$$

Denklem 5'te y_{it} ve x_{it} 'nin I(1) seviyesinde durağan olduğu ve eşbütünleşik bir ilişkinin olmadığı varsayılmaktadır.

Eşbütünleşme ilişkisi araştırıldıktan sonra panel FMOLS (Fully Modified Ordinary Least Squares) yöntemi kullanılarak analize devam edilecektir. FMOLS tahmincisi, uzun dönemde ilişkili olan serilerin en küçük kareler yöntemiyle tahmin edilmesinin sapmalı sonuçlar vermesi nedeniyle geliştirilmiştir (Kızılkaya, Sofuoğlu ve Ay, 2017: 73). Bu tahminci, denklem 6'daki gibi tanımlanmaktadır:

$$\hat{\beta}_{FM} = \left[\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T (x_{it} - \tilde{x}_i)(x_{it} - \tilde{x}_i)' \right]^{-1} \left[\sum_{i=1}^N \left(\sum_{t=1}^T (x_{it} - \tilde{x}_i) \hat{y}_{it}^* + T \hat{\Delta}_{EM}^* \right) \right] \quad (8)$$

Denklem 6 ile gösterilen FMOLS'ye ait tahminci, stokastik şoklar ile eşbütünleşik denklem arasında oluşan uzun dönem korelasyonun neden olabileceği tahminleme sorunlarını gidermekte, otokorelasyon ve içsellik problemlerini gidermek suretiyle avantaj sağlamaktadır (Kılınç, Işık ve Yılmaz, 2020: 477).

Bu aşamadan sonra ise değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi incelenecektir. Granger (1969) nedensellik testi, değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisinin olup olmadığını saptamak, eğer ilişki varsa nedenselliğin yönünü belirlemek için kullanılmakta olan bir testtir. Bu test için kullanılan modeller şu şekildedir (Mucuk ve Uysal, 2009: 109-110):

$$Y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{\rho} \phi_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^q \delta_i X_{t-i} + \varepsilon_t \quad (9)$$

$$X_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^{\rho} \pi_i X_{t-i} + \sum_{i=1}^q \lambda_i Y_{t-i} + \mu_t \quad (10)$$

Denklem 7 ve 8'de yer alan α ve β sabit terimleri, ϕ , δ , π ve λ gecikmeli değişkenlerin tahmin edilen katsayılarını, ρ ve q ise X ve Y serilerinin optimal gecikme uzunluklarını temsil etmektedir. 7 numaralı denklemde F testi kullanılarak hipotezin reddedilmesi sonucu X, Y'nin Granger nedeni, 8 numaralı denklemde hipotezin reddedilmesi durumunda Y, X'in Granger nedeni olmaktadır. Hipotezler reddedilmiyorsa değişkenler arasında nedensellik söz konusu olmamaktadır.

3.3. Analiz Sonuçları

Tablo 1: Panel Birim Kök Test Sonuçları (Düzeyde ve Sabit Terimli):

	Levin, Lin & Chu		Im, Pesaran and Shin W-stat	
GINI	-3.09419	0.0010	-0.21483	0.4150
OPEN	-3.28648	0.0005	0.22188	0.5878
GDPpc	-7.94197	0.0000	-4.28396	0.0000
GDPpc ²	-9.87245	0.0000	-5.82878	0.0000
HC	-1.2719	0.1017	0.71037	0.7613
GOV	-3.06318	0.0011	-0.62318	0.2666
LAND	-2.86232	0.0021	-0.25023	0.4012

INF	-5.51597	0.0000	-2.86201	0.0021
HDI	-4.29365	0.0000	0.8142	0.7922
	ADF - Fisher Chi-square		PP - Fisher Chi-square	
GINI	30.9274	0.4190	35.3792	0.2291
OPEN	25.9785	0.6762	32.3567	0.3511
GDPpc	66.2207	0.0002	64.9084	0.0002
GDPpc ²	89.355	0.0000	116.161	0.0000
HC	18.5249	0.9494	24.2636	0.7600
GOV	31.1461	0.4083	22.3532	0.8409
LAND	35.0895	0.2394	38.0231	0.1492
INF	53.2334	0.0056	48.813	0.0164
HDI	24.5244	0.7478	48.3752	0.0182

Not: Panel birim kök testleri yapılırken gecikme uzunlukları Schwarz Bilgi Kriteri'ne göre otomatik olarak belirlenmiştir. Her bir test adının altında yer alan ilk sütun istatistik değerini, ikinci sütun olasılık değerini göstermektedir.

Olasılık değerinin 0.05'ten küçük olduğu durumda boş hipotez olan ve seriler durağan değildir sonucunu veren hipotez reddedilmekte, alternatif hipotez kabul edilerek serilerin durağan olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu nokta göz önünde bulundurularak Tablo 1'de yer alan birim kök test sonuçları, HC değişkeninin dört teste göre, GINI, OPEN, GOV, LAND değişkenlerinin üç teste göre, HDI değişkeninin iki teste göre birim kök içerdiğini göstermektedir. GDPpc, GDPpc² ve INF değişkenleri ise dört teste göre de birim kök içermemektedir. Ancak eşbütünleşme testini gerçekleştirebilmek için tüm değişkenleri aynı düzeyde durağan hale getirmek gerekmektedir. Bu sebeple tüm değişkenlerin birinci farkları alınmış ve tekrar panel birim kök testi yapılmıştır:

Tablo 2: Panel Birim Kök Test Sonuçları (1. Farkı Alınmış ve Sabit Terimli):

	Levin, Lin & Chu		Im, Pesaran and Shin W-stat	
GINI	-14.5243	0.0000	-11.844	0.0000
OPEN	-12.0537	0.0000	-7.69374	0.0000
GDPpc	-14.4835	0.0000	-8.95792	0.0000
GDPpc ²	-18.5777	0.0000	-14.0602	0.0000
HC	-4.31901	0.0000	-1.95869	0.0251
GOV	-10.3336	0.0000	-6.29169	0.0000
LAND	-15.2785	0.0000	-10.8712	0.0000
INF	-10.1681	0.0000	-8.21123	0.0000
HDI	-10.6309	0.0000	-7.54302	0.0000
	ADF-Fisher Chi-square		PP-Fisher Chi-square	
GINI	153.766	0.0000	165.382	0.0000
OPEN	106.651	0.0000	157.357	0.0000
GDPpc	125.228	0.0000	167.283	0.0000
GDPpc ²	183.892	0.0000	323.602	0.0000
HC	45.7094	0.0331	45.4394	0.0351

GOV	91.8097	0.0000	97.6948	0.0000
LAND	140.481	0.0000	150.41	0.0000
INF	116.74	0.0000	173.978	0.0000
HDI	106.486	0.0000	158.683	0.0000

Tablo 2’de görüldüğü üzere serilerin birinci farkları alındığında tüm olasılık değerleri 0.05’ten küçüktür ve seriler durağan hale gelmiştir. Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını sınamak üzere durağan serilerle yapılan panel eşbütünleşme test sonucu Tablo 3’teki gibidir:

Tablo 3: Kao Panel Eşbütünleşme Test Sonuçları (Sabit Terimli):

	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
ADF	-3.24551	0.0006*

Not: Kao eşbütünleşme testi yapılırken gecikme uzunluğu Schwarz Bilgi Kriteri’ne göre otomatik olarak belirlenmiştir.

Tablo 3’te yer alan olasılık değerinin 0.05’ten küçük olması nedeniyle boş hipotez reddedilmekte, değişkenlerin eşbütünleşik olduğunu ima eden alternatif hipotez kabul edilmektedir. Bu sonuca göre modelde kullanılan değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki vardır. Aralarında eşbütünleşme ilişkisi bulunan bu değişkenlerin birbirlerine olan etkisini ve bunun yönünü saptamak adına yapılmış olan FMOLS sonuçları Tablo 4’te verilmiştir:

Tablo 4: FMOLS Test Sonuçları:

Bağımlı Değişken: GINI			
Değişkenler	Katsayı	t İstatistiği	Olasılık Değeri
OPEN	0.73927	6.216607	0.0000*
GDPPC	0.165394	1.575982	0.1170
GDPPC ²	-0.236097	-2.13197	0.0346**
HC	-0.070315	-1.297119	0.1965
GOV	0.259156	3.559137	0.0005*
LAND	-7.61324	-196.5656	0.0000*
INF	0.098791	1.622293	0.1067
HDI	-1.055676	-43.65438	0.0000*

Not: FMOLS test sonuçları, yüzde 1 ve yüzde 5 anlamlılık düzeyine göre yorumlanmıştır. İstatistiksel olarak anlamlı değişkenler tabloda %1 ve %5 anlam seviyesi için sırasıyla * ve ** ile gösterilmiştir.

FMOLS tahmin sonuçlarına göre olasılık değeri 0.05’in altında olan değişkenler OPEN, GDPPC², GOV, LAND ve HDI değişkenleridir. Diğer değişkenlere ait katsayılar istatistiksel olarak anlamlı değildir. Buna göre ticari açıklık 1 birim arttığı zaman Gini endeksi 0.73 birim artmakta, kişi başına düşen GSYİH’nin karesi 1 birim arttığında Gini endeksi 0.23 birim azalmakta, kamunun büyüklüğü 1 birim arttığında Gini endeksi 0.25 birim artmakta, ekilebilir arazi büyüklüğü 1 birim artarsa Gini endeksi 7.61 birim azalmakta, son olarak ise İnsani Gelişme Endeksi değeri 1 birim arttığında Gini endeksi 1.05 birim azalmaktadır.

Son olarak ise değişkenler arasında nedenselliğin varlığını sınamak ve varsa nedenselliklerin yönünü belirlemek amacıyla birinci farkları alınmış serilerle panel Granger nedensellik testi yapılacaktır. Panel Granger nedensellik testi yapılmadan önce uygun gecikme değeri saptanmalıdır. Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki söz konusu olduğundan gecikme

değeri bulunurken VAR modeli kurulmuş ve Schwarz Bilgi Kriteri'ne göre bu değer belirlenmiştir. En uygun değer seçilirken en düşük bilgi kriter değerinin seçilmesi gerekir. Tablo 5'te görüldüğü üzere gecikme değerinin 7 olarak seçilmesi gerekmektedir.

Tablo 3: Uygun Gecikme Değerinin Belirlenmesi:

Gecikme Değeri	Schwarz Bilgi Kriteri Değeri
1	11.87054
2	13.16486
3	14.73230
4	16.91593
5	15.21121
6	16.89551
7	9.460015

Gecikme değerinin 7 olarak seçildiği panel Granger nedensellik test sonuçları Tablo 6'daki gibidir. Çalışmada Gini endeksi, ticari açıklık ve İnsani Gelişme Endeksi değerleri asıl olarak araştırılmak istenen değişkenler olduğu için bu üç değişkene göre nedensellik sonuçları tabloya dahil edilmiştir:

Tablo 4: Panel Granger Nedensellik Test Sonuçları:

Sıfır Hipotezi	F İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
OPEN GINI'nin Granger nedeni değildir	2.35	0.0344**
GINI OPEN'ın Granger nedeni değildir	0.88053	0.5273
GDPpc GINI'nin Granger nedeni değildir	2.14967	0.0517***
GINI GDPpc'nin Granger nedeni değildir	0.79727	0.5926
GDPpc ² GINI'nin Granger nedeni değildir	4.1681	0.0008*
GINI GDPpc ² 'nin Granger nedeni değildir	1.88991	0.0870***
HC GINI'nin Granger nedeni değildir	2.20472	0.0463**
GINI HC'nin Granger nedeni değildir	0.40459	0.8958
GOV GINI'nin Granger nedeni değildir	2.64754	0.0187**
GINI GOV'un Granger nedeni değildir	0.72845	0.6485
LAND GINI'nin Granger nedeni değildir	1.92488	0.0812***
GINI LAND'in Granger nedeni değildir	1.03492	0.4167
INF GINI'nin Granger nedeni değildir	2.98387	0.0094*
GINI INF'in Granger nedeni değildir	0.43794	0.8744
HDI GINI'nin Granger nedeni değildir	2.32778	0.0360**
GINI HDI'nin Granger nedeni değildir	0.60158	0.7522
GDPpc OPEN'ın Granger nedeni değildir	2.12048	0.0549***
OPEN GDPpc'nin Granger nedeni değildir	3.91292	0.0014*
GDPpc ² OPEN'ın Granger nedeni değildir	1.24049	0.2954
OPEN GDPpc ² 'nin Granger nedeni değildir	5.51908	6.00E-05*
HC OPEN'ın Granger nedeni değildir	1.40366	0.2207
OPEN HC'nin Granger nedeni değildir	1.30583	0.2633
GOV OPEN'ın Granger nedeni değildir	0.83529	0.5624
OPEN GOV'un Granger nedeni değildir	0.40789	0.8938
LAND OPEN'ın Granger nedeni değildir	2.52507	0.0241**

OPEN LAND'in Granger nedeni değildir	1.29502	0.2684
INF OPEN'in Granger nedeni değildir	0.77751	0.6085
OPEN INF'in Granger nedeni değildir	0.10726	0.9977
HDI OPEN'in Granger nedeni değildir	3.3515	0.0044**
OPEN HDI'nin Granger nedeni değildir	2.38613	0.0320**
HDI GDPpc'nin Granger nedeni değildir	2.51187	0.0247**
GDPpc HDI'nin Granger nedeni değildir	0.97379	0.4586
HDI GDPpc ² 'nin Granger nedeni değildir	2.78592	0.0141**
GDPpc ² HDI'nin Granger nedeni değildir	1.71292	0.1231
HDI HC'nin Granger nedeni değildir	0.96847	0.4624
HC HDI'nin Granger nedeni değildir	0.79442	0.5949
HDI GOV'un Granger nedeni değildir	1.10318	0.3730
GOV HDI'nin Granger nedeni değildir	1.15554	0.3418
HDI LAND'in Granger nedeni değildir	0.63525	0.7249
LAND HDI'nin Granger nedeni değildir	1.38309	0.2291
HDI INF'in Granger nedeni değildir	0.78329	0.6039
INF HDI'nin Granger nedeni değildir	0.77827	0.6079

Not: Panel Granger nedensellik test sonuçları, yüzde 5 anlamlılık düzeyine göre yorumlanmıştır.

Tablo 6'daki sonuçlar şu şekilde özetlenebilir: ticari açıklık, kişi başına GSYİH'nin karesi, beşeri sermaye, kamu büyüklüğü, enflasyon ve İnsani Gelişme Endeksi Gini endeksine neden olmakta ancak Gini endeksi hiçbir değişkene neden olmamakta; ticari açıklık kişi başına GSYİH'nin büyümesine ve karesine neden olmakta, ekilebilir toprak miktarı ticari açıklığa neden olmakta, İnsani Gelişme Endeksi ile ticari açıklık arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmakta, İnsani gelişme endeksi kişi başına GSYİH'nin büyümesine ve karesine neden olmaktadır.

3.4. Tartışma

Ekonometrik analiz sonuçlarına göre değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki mevcuttur. FMOLS sonuçlarına göre ticari açıklık ve kamunun büyüklüğü arttığında gelir eşitsizliği artmaktadır. Özellikle çalışmanın amacı olarak ticari açıklık ve gelir eşitsizliği ilişkisi ve dolayısıyla Stolper-Samuelson teoreminin geçerliliğini sınamak açısından bakıldığında, Değer (2006)'nın çalışmasında ticari açıklık gelir eşitsizliğini azaltmakta ve bulgular Stolper-Samuelson teoremini desteklemektedir. Bu çalışmada dış ticari açıklık arttıkça gelir eşitsizliği de arttığından bulgular Stolper-Samuelson teoremini desteklememektedir. Ulaşılan bu sonuç Gökalp, Baldemir ve Akgün (2011), Khan ve Bashir (2011) ve Ercan (2020)'nin bulgularıyla örtüşmektedir. Kişi başına düşen GSYİH'nin karesi, ekilebilir arazi büyüklüğü ve İnsani Gelişme Endeksi arttığında gelir eşitsizliği azalmaktadır. Özellikle İnsani Gelişme Endeksi açısından bakmak gerekirse, insani gelişmenin gelir eşitsizliğini azaltması sonucu Alvan'a (2007) ve Ahmad ve diğerlerine (2012) ait çalışmanın bulgularını desteklemekte ve analiz öncesi beklentiyi karşılamaktadır.

Nedensellik sonuçlarına özellikle Gini endeksi, ticari açıklık ve İnsani Gelişme Endeksi bağlamında bakılırsa, İnsani Gelişme Endeksi ve ticari açıklık Gini endeksine neden olmakta, İnsani Gelişme Endeksi ile ticari açıklık arasında çift yönlü nedensellik bulunmaktadır. Gini

endeksi ise bu değişkenlere neden olmamaktadır. Ticari açıklık ve insani gelişme açısından değerlendirmek gerekirse bu ülkelerde insani gelişmenin artması için ticari açıklığın artması gereklidir. Ticari açıklığın artışıyla insani gelişme de sağlanacağından bu süreç kendini besleyen ve bu ülkeleri olumlu yönde etkileyen bir hal alacaktır. Davies ve Quinlivan (2006), Ahmad vd. (2012), Hamid ve Amin (2013), Kabadayı (2013), Jawaid ve Waheed (2017), Mbabazi (2017), ve Çoban (2019)'un da çalışmalarında ulaştığı sonuç olan dışa açıklığın insani gelişmeyi olumlu yönde etkilemesi bu çalışmanın bulgularıyla örtüşmektedir. Ancak insani gelişme ve ticari açıklığın gelir eşitsizliğine neden olması, kendini besleyen bu sürecin gelir dağılımında bir bozulma yaratacağına işaret etmektedir. Bu ülkelerin yüksek gelir grubunda oldukları ve Gini endeksi değerlerinin gelişmekte olan ülkelere nazaran oldukça düşük olduğu göz önünde bulundurulursa, bu durumun ülkelerin gelir dağılımında ciddi bir dağılım eşitsizliğine yol açmayacağını söylemek de gerekir.

5. SONUÇ

Ekonomik büyüme oranlarını artırmak, II. Dünya Savaşı sonrasında ülkeler için tek hedef haline gelmiş, küreselleşme yolunda birçok atılımlar gerçekleştirilmiş, özellikle de mal ve hizmet ticaretinin önündeki engeller kaldırılarak ticari liberalizasyon sağlanmıştır. Tüm bu gelişmelerle beraber ülkeler gerçekten de yüksek büyüme oranlarına ve üretim miktarlarına ulaşmış olsalar da bunların getireceği sonuçları önemsememişlerdir. Bu gelişmelerle özellikle neoliberal politikaların hayata geçirildiği 1980 ve sonrası dönemde bölüşüm kötüleşmiş ve servet dağılımında ciddi eşitsizlikler görülmeye başlanmıştır. Ticari serbestleşmenin gelir eşitsizliğine olan etkisi ise özellikle Stolper ve Samuelson'un ortaya atmış olduğu "serbest ticaret bol olarak bulunan faktörün lehine etki eder, serbest ticaretle ülkede bol olarak bulunan üretim faktörüne talep artacağından bu bol faktörün fiyatı da artar, bol olarak bulunan faktöre sahip toplumsal kesimlerin yaratılan gelirden daha fazla pay alması nihayetinde gelir dağılımını düzeltici etkiye sebep olur" şeklindeki önermesiyle beraber iktisat literatüründe sıkça araştırılır bir hale gelmiştir. Yaşanan yoksulluklar ve eşitsizlikler bu süreçte insani gelişme kavramının da önem kazanır hale gelmesine yol açmıştır. Tüm bu gelişmeler, gelir eşitsizliği, ticari açıklık ve insani gelişmeye dair çalışmaların artmasında rol oynamıştır. Bu çalışmada da bu üç kavram arasında bir ilişki olduğu düşünülerek 2004-2016 döneminde Dünya Bankası tarafından yapılan ülke sınıflandırmasına göre yüksek gelir grubunda bulunan 15 OECD ülkesinin ticari açıklık (ihracat+ithalat)/GSYİH, Gini katsayısı ve İnsani Gelişme Endeksi, kişi başına GSYİH'nin büyüme oranı ve karesi, beşeri sermayeyi temsilen yükseköğretime kayıtlanma (brüt, %), kamunun büyüklüğü (kamunun nihai mal harcamalarının yıllık % büyümesi), ekilebilir toprak miktarı (kişi başına hektar) ve enflasyon oranı (GSYİH deflatörü) değişkenleri kullanılarak panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre ticari açıklık ve kamunun büyüklüğü arttığında gelir eşitsizliği artmaktadır. Dış ticari açıklık arttıkça gelir eşitsizliği de arttığından bu ülkelerde ve dönem aralığında bulguların Stolper-Samuelson teoremini desteklemediği sonucuna varılmıştır. Kişi başına düşen GSYİH'nin karesi, ekilebilir arazi büyüklüğü ve İnsani Gelişme Endeksi arttığında gelir eşitsizliği azalmaktadır. Nedensellik sonuçlarına özellikle Gini endeksi, ticari açıklık ve İnsani Gelişme Endeksi bağlamında bakılırsa, İnsani Gelişme Endeksi ve ticari açıklık Gini endeksine neden olmakta, İnsani Gelişme Endeksi ile ticari açıklık arasında çift yönlü nedensellik bulunmaktadır. Hükümet politikası bağlamında bakılırsa bu ülkelerde gelir

eşitsizliğini azaltmak adına İnsani Gelişme Endeksi'ne katkı sağlayan alt bileşenleri daha da iyileştirecek politikaların izlenmesi gerekmektedir. Bu ũlkelerin ekonomik bũyũme açısından iyi bir konumda oldukları dũřũnũldũđũnde ve ekonomik bũyũmenin İnsani Gelişme Endeksi'ne gittikėe daha az oranda katkı yaptığı gũz ũnũnde bulundurulduğunda, eğitim ve sağlık alanında yapılacak iyileştirmelerin eşitsizliği azaltmada olumlu bir etkisinin olacağı sũylenebilir. İnsani gelişmeyi artırmak açısından dış açıklığın artırılması da ũnem kazanmaktadır. İnsani gelişme ve bunu besleyen dış açıklık gelir eşitsizliğini temsilen Gini endeksine neden olsa da hem insani gelişmenin gelir eşitsizliğini azaltması hem de bu ũlkelerde Gini endeksi değerlerinin dũřũk olması nedeniyle bu durum ciddi bir sorun teşkil etmeyecektir. Ayrıca bulgulara gũre ekilebilir arazi artışının gelir eşitsizliğini azalttığı gũrũlmũř, bu anlamda da politikalar yapılabileceği gũrũlmũřtũr. Beşeri sermayenin gelir eşitsizliğine neden olması eğitim olanaklarında iyileştirmelere olan ihtiyağı bir kez daha gũstermektedir. Ayrıca İnsani Gelişme Endeksi'nin ve ticari açıklığın kişi başına GSYİH'nin bũyũmesine neden olması, bu iki değerkenin bu ũlkelerde sağlayacak politikaların yapılmasının iktisadi bũyũmeyi artıracakını da ima ederek olumlu yũnde bir gelişme sağlayacaktır. Kısacası ėalıřmanın sonuçları gelir eşitsizliğini azaltmada sağlık ve eğitim alanlarında yapılacak politikaların insani gelişmeyi artırması yoluyla yapılabileceğini ve bu sayede dış açıklığın da artırılması yoluyla sũrecin olumlu bir yũne ėevrilebileceđini gũstermektedir.

KAYNAKÇA

Ahmad, N., Luqman, M., Hayat, M. F. ve Ahmad, A. (2012). The Impact of Trade Liberalization, Population Growth and Income Inequality on Poverty: A Case Study of Pakistan. *Research Journal of Economics, Business and ICT*, 5, 31-33.

Akbaabay, Z. ve Barak, D. (2020). Yũkselen Piyasalarda Ekonomik Kũreselleřme ve Gelir Eşitsizliği İlişkisi. *Uluslararası Yũnetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 16(1), 17-34.

Akıncı, M., Yũce, G. ve Yılmaz, Ő. (2014). Ekonomik Őzgũrlũklerin İktisadi Bũyũme Őzerindeki Etkileri: Bir Panel Veri Analizi. *Anadolu Őniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 81-96.

Alvan, A. (2007). Forging a Link Between Human Development and Income Inequality: Cross-Country Evidence. *Review of Social, Economic & Business Studies*, 7(8), 31-43.

Barro, R. J. (2000). Inequality and Growth in a Panel of Countries. *Journal of Economic Growth*, 5, 5-32.

Birdsall, N. (2006). The World is not Flat: Inequality and Injustice in Our Global Economy. *United Nations University World Institute for Development Economics Research Annual Lecture*, 9, 1-46.

Çalışkan, Ş. (2010). Türkiye’de Gelir Eşitsizliği ve Yoksulluk. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 59, 89–132.

Çoban, M. N. (2019). Ticari Dışa Açıklığın İnsani Gelişmişlik Üzerine Etkisi: V4 Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 62, 155-169.

Dağdemir, Ö. (2008). Gelişmekte Olan Ülkelerde Dışa Açılma Sürecinde Kalkınma ve Sektörel Düalizm İlişkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2),47-70.

Davies, A. ve Quinlivan, G. (2006). A Panel Data Analysis of the Impact of Trade on Human Development. *The Journal of Socio-Economics*, 35, 868–876.

Değer, M. K. (2006). Ticari Liberalizasyon ve Gelir Dağılımı: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Analiz. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(2), 63-87.

Dökmen, G. (2012). Kamu Harcamaları ve Kamu Gelirleri Arasındaki İlişki: Panel Nedensellik Analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27(2), 115-143.

Ercan, O. (2020). The Relationship Between Trade Openness and Income Distribution In Turkish Economy: TodaYamamoto Causality Test Approach. *BILTURK, The Journal of Economics and Related Studies*, 2(3), 471-486.

Ganiev, J. (2014). Küreselleşme, Finansal Piyasalar ve Kriz. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 117-129.

Gökalp, M. F., Baldemir, E. ve Akgün, G. (2011). Türkiye Ekonomisinde Dışa Açılma ve Gelir Eşitsizlikleri İlişkisi. *Yönetim ve Ekonomi*, 18(1), 87-104.

Granger, C. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods. *Econometrica*, 424-438.

Grant, W. (1998). Globalization, Comparative Political Economy and the Economic Policies of the Blair Government. *CSGR Working Paper*, 2-24.

Gülmez, A. ve Altıntaş, N. (2015). Türkiye’de Ticari Açıklık ve Enflasyonun Gelir Dağılımına Etkisi: Ekonometrik Bir Analiz. *KAÜ İİBF Dergisi*, 6(9), 31-44.

Hamid, Z. ve Amin, R. M. (2013). Trade and Human Development in OIC Countries: A Panel Data Analysis. *Islamic Economic Studies*, 21(2), 55-70.

Im, K. S., M. H. Peseran ve Y. Shin (2003). Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels. *Journal of Econometrics*, 115, 53-63

Jawaid, S. T. ve Waheed, A. (2017). Contribution of International Trade in Human Development of Pakistan. *Global Business Review*, 18(5), 1155–1177.

Kabadayı, B. (2013). Human Development and Trade Openness: A Case Study on Developing Countries. *Advances in Management & Applied Economics*, 3(3), 193-199.

Karahanogulları, Y. ve Türk, D. (2018). Siyasal Bedenin Maliyesi: Piketty, Rousseau ve Neoliberalizm. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi 2018 Özel Sayısı*, 1-22.

Khan, I. ve Nawaz, Z. (2019). Trade, FDI and Income Inequality: Empirical Evidence from CIS. *International Journal of Development Issues*, 18(1), 88-108.

Khan, I., Nawaz, Z. ve Saeed, B. B. (2020). Does trade openness and FDI reduce inequality? Evidence from South Asia. *International Journal of Finance & Economics*, 1-12.

Khan, R. E. A. ve Bashir, N. (2011). Trade Liberalization, Poverty and Inequality Nexus: A Case Study of India. *Asian Economic and Financial Review*, 1(3), 114-119.

Kılınç, E. C., Işık, N. ve Yılmaz, S. S. (2020). Özel Sektöre Verilen Kredilerin İnovasyon Üzerindeki Etkisi: Avrupa Birliği Ülkeleri ve Türkiye İçin Bir Uygulama. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(22), 467-486.

Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E. ve Ay, A. (2017). Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı Üzerinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Dışa Açıklığın Etkisi: Gelişmekte Olan Ülkelerde Panel Veri Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 18 (1), 63-78.

Levin, A., Lin, C. ve Chu, C. J. (2002). Unit root tests in panel data: Asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, 108, 1-24.

Li, X. (2004). Trade Liberalization and Real Exchange Rate Movement. *IMF Staff Papers*, 51(3), 553-584.

Mbabazi, G. (2017). The Impact of Trade on Human Development in Sub-Saharan Africa (SSA). *Jönköping University International Business School*, 1-35.

Mucuk, M. ve Uysal, D. (2009). Türkiye Ekonomisinde Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme. *Maliye Dergisi*, 157, 105-115.

Singh, A. ve Dhumale, R. (2004). Globalization, Technology, and Income Inequality: A Critical Analysis. Inequality, Growth and Poverty in an Era of Liberalization and Globalization, G. A. Cornia (ed), Oxford University Press, 145-165.

Stolper, W. ve Samuelson, P. A. (1941). Protection and Real Wages. *Review of Economic Studies*, 9 (1): 58– 73.

Spilimbergo, A., Londono, J. L. ve Szekely, M. (1999). Income Distribution, Factor Endowments, and Trade Openness. *Journal of Development Economics*, 59, 77-101.

The World Bank. (2020a). World Development Indicators. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>. Erişim Tarihi: 01.12.2020.

The World Bank. (2020b). World Bank Country and Lending Groups. <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups>. Erişim Tarihi: 28.11.2020.

UNDP. (2018). İnsani Gelişme Endeksleri ve Göstergeleri: 2018 İstatistiksel Güncellemesi-Türkiye. https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:BwfkipwXa9kJ:https://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/hdr2018/tr/Turkey%2520Briefing%2520Note_Turkey%2520Briefing%2520Note_TR_v01.pdf+&cd=6&hl=tr&ct=clnk&gl=tr Erişim Tarihi: 05.12.2020.

UNDP (2020a). About Human Development. <http://hdr.undp.org/en/humandev#:~:text=Human%20development%20%E2%80%93%20or%20the%20human,in%20which%20human%20beings%20live.&text=Income%20growth%20is%20seen%20as,than%20an%20end%20in%20itself>. Erişim Tarihi:12.12.2020.

UNDP. (2020b). Human Development Data (1990-2018). <http://hdr.undp.org/en/data>. Erişim Tarihi: 01.12.2020.

Yanar, R. ve Şahbaz, A. (2013). “Gelişmekte Olan Ülkelerde Küreselleşmenin Yoksulluk ve Gelir Eşitsizliği Üzerindeki Etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(3), 55- 74.

Yapraklı, S. (2007). “Ticari ve Finansal Dışa Açıklık ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 5, 67-89.

Yazgan, T. (1975). Gelir Dağılımı Açısından Sosyal Güvenlik. İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı Matbaası.

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

EGE STRATEGIC
RESEARCH
JOURNAL

THE APPLICATION OF SWARA BASED COPRAS AND OCRA METHODS TO SUPPLIER SELECTION PROBLEM [†]

TEDARİKÇİ SEÇİMİNDE SWARA TABANLI COPRAS VE OCRA YÖNTEMLERİNİN
UYGULANMASI

Ayhan DEMİRÇİ*

Abstract

The variability in customer demands necessitates careful monitoring of production processes. At this point, supplier selection, which is the first and most important stage of production, gains importance. However, the supplier selection problem is affected by many criteria with different weights depending on the production area. In addition, in today's intense competition, such problems are too important to be left to the intuition of the parties. In this case, multi-criteria decision making techniques, which have provided significant convenience for decision makers in recent years, are very useful.

In this context, the most suitable one among 5 supplier candidates was selected in the study. As a result of the literature research, the criteria affecting the problem; C1-delivery time (days), C2-product unit price (TL), C3-product defect rate (/100 shipments), C4-corporate structure (1-9), C5-economic strength (1-9), C6- logistics location (km.), C7-product quality (1-9) and C8-flexibility (1-9) and necessary information for alternatives were collected. Thus, the criteria in the initial matrix created were weighted with the SWARA technique. Finally, alternative suppliers were listed using COPRAS and OCRA methods and the most suitable supplier was selected.

In the study, the criteria were weighted with the SWARA technique based on three different expert opinions, and the accuracy of the results was confirmed by using the COPRAS and OCRA techniques together, and the reliability of the methods in terms of the results they produced was demonstrated. As a result, it has been determined that the methods used in ranking the alternatives are in harmony with each other and the results are reliable.

Keywords: Supplier Selection, Multi-Criteria Decision-Making Methods, SWARA, COPRAS, OCRA.

Öz

Müşteri taleplerindeki değişkenlik, üretim süreçlerini dikkatle izlemeyi zorunlu kılmaktadır. Bu noktada üretimin ilk ve en önemli aşaması olan tedarikçi seçimi önem kazanmaktadır. Ancak tedarikçi seçim problemi, üretim alanına bağlı olarak, birbirinden farklı ağırlıklardaki birçok kriterden etkilenmektedir. Ayrıca rekabet yoğun yaşanan günümüzde bu tür problemler, tarafların sezgilerine bırakılmayacak kadar da önemlidir. Bu durumda son yıllarda karar

[†] This article is derived from the paper presented at the 10th National Logistics and Supply Chain Congress held by Sütçü İmam University (Kahramanmaraş-Turkey) on 24-25 June 2021.

* Assoc. Prof., Toros University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, ayhan.dermirci@toros.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3788-4586.

vericiler için önemli kolaylıklar sağlayan çok kriterli karar verme teknikleri oldukça kullanışlıdır.

Bu kapsamda çalışmada, 5 tedarikçi adayı arasından en uygun olanının seçim yapılmıştır. Literatür araştırması sonucunda, probleme etki eden kriterler; K1-tedarik süresi (gün), K2-ürün birim fiyatı (TL), K3-ürün hata oranı (/100 gönderi), K4-kurumsal yapı (1-9), K5-ekonomik güç (1-9), K6-lojistik konum (km.), K7-ürün kalitesi (1-9) ve K8-esneklik (1-9) şeklinde belirlenmiş ve alternatifler için gerekli bilgiler toplanmıştır. Böylece oluşturulan başlangıç matrisindeki kriterler SWARA tekniğiyle ağırlıklandırılmıştır. Nihayet COPRAS ve OCRA yöntemleriyle alternatif tedarikçiler arasından en uygun tedarikçi seçilmiştir.

Çalışmada kriterler üç farklı uzman görüşüne dayalı SWARA tekniğiyle ağırlıklandırılmış, COPRAS ve OCRA teknikleri birlikte kullanılarak hem sonuçların doğruluğu teyit edilmiş hem de yöntemlerin, ürettikleri sonuçlar açısından güvenilirlikleri ortaya konmuştur. Sonuç olarak alternatiflerin sıralanmasında kullanılan yöntemlerin birbiriyle uyum içerisinde oldukları ve sonuçları güvenilir olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Tedarikçi Seçimi, Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri, SWARA, COPRAS, OCRA.*

1. INTRODUCTION

One of the most crucial issues for businesses is to deliver the right product, in the right quantity, at the right time, at the right place, at an affordable price. Achieving this depends on cooperating with the right supplier, one of the significant links in the supply chain. Suppliers, which are at the beginning of the supply chain process and are one of the most important force multipliers, are the key to a healthy operation of a business, affecting the whole process after it. In this context, the significant decision points for businesses are determining the right suppliers and ensuring sustainable relations.

However, the supplier selection decision is under the influence of many criteria. Although it varies according to the sector, the importance levels of these criteria are also quite different from each other. In this case, it is challenging for the decision-maker to make a rational decision by considering all these criteria. Because the increase in the number of criteria will cause the issues to be considered to become more complex and a wrong decision to be taken under these conditions will bring all the functions of the business to a standstill at the very beginning and break the competitive power.

Many decision support systems have been put forward to support decision makers to overcome these difficulties and to act rationally away from intuitiveness, and these systems have made significant developments. At the beginning of these systems, there are multi-criteria decision-making methods, each of which ensures that a decision to be made under the influence of many criteria with different weights is rational by placing it on a scientific basis.

Multi-criteria decision-making methods, most of which provide ease of application and are therefore preferred, are the general name of the methods that consider all the criteria and weight values that affect the decision and support the decision maker in making the right decision. Although the application results of these methods are significantly similar to each other, it is not possible to compensate for a possible error that can be made in the analysis made with a single method in order to make a wrong decision. Therefore, hybrid analyzes (applications with more than one method), which have become widespread in the literature recently, do not only mean providing the results, but also support the reliability of the methods.

In this context, three different methods were used in the study. The first of these, SWARA (Step-wise Weight Assessment Ratio Analysis) method was used to determine the weight values of the criteria. Accordingly, as a result of the literature research; 8 criteria, 5 of which are maximization-oriented and 3 are minimization-oriented, which can affect the decision of the most appropriate supplier selection, were determined and the weights of these criteria were determined by a consensus solution by taking the opinions of 3 different experts. Thus, heuristic approaches in criterion weighting, which is the most criticized aspect of multi-criteria decision-making methods, are prevented.

In the second stage, 5 supplier candidates were determined, and the criteria values of these suppliers and the criteria weight values determined by the SWARA method were used separately with the COPRAS (COmplex PROportional ASsessment - Complex Proportional Assessment Method) and OCRA (Operational Competitiveness Rating) methods to determine the most suitable supplier. Thus, it is ensured that a possible erroneous application is prevented, and the results are compared, and the correctness of the decision made for the selection of the most suitable supplier is confirmed.

2. PREVIOUS STUDIES

In the literature, there are many supplier selection problem solutions made with multi-criteria decision-making methods. In this section, information is given about some of the studies that inspired the determination of the criteria for this study.

Cengiz Toklu et al. (2018) in their study using SWARA and WASPAS methods; They have solved the problem of choosing a supplier for the iron and steel industry according to the criteria listed as cost advantage, quality, on-time delivery, response time, supplier reliability, payment terms, compliance with the demand, supplier's geographic location, flexibility, way of shipping the goods, and past performance.

Aydın and Eren (2018) in their study, used the AHP-TOPSIS method for the supplier selection problem, which is among the strategic issues of the purchasing department, which directly affects the delivery and quality performance of the enterprises; they discussed the criteria of quality, cost, delivery, machinery, skilled labor and technical competence.

Can and Arıkan (2014) selected a subcontractor for a company from the defense industry in their study. In the study, AHP and PROMETHEE II methods were used together based on knowledge level, experience, time, transportation, guarantee and price criteria.

Karaatlı and Davras (2014) have solved a supplier selection problem for hotel businesses by using AHP and Goal Programming methods. In this study, price, product quality, delivery performance, reliability, ease of payment and reference criteria were used.

3. METHOD

To talk about the decision-making function, first, there must be a problem that requires decision-making, more than one alternative to the decision, and criteria and certain constraints that will affect the solution (Demirci, 2020).

Although decision making takes place in every aspect of life; Infrastructure problems, national and regional development problems, promotion and promotion problems, research and development problems, method and application problems, selection problems, and production decision problems are some of the decision-making areas that are not routine and require scientific support (Roy, 1996).

Decision-making in this context is defined as the process of determining different solution alternatives in the face of a problem faced by a decision-maker or a situation that may become a problem later and putting one or more of them into practice by choosing the most suitable one among them (Yaralıoğlu, 2004).

There is no general approach to different problem domains. However, the decision problem; is possible to examine in four main groups selection problem, ranking problem, classification problem, and definition problem (Roy, 1991). To this list, It would be appropriate to add the design problem, elimination problem, and discovery problem (Ishizaka and Nemery, 2013). In this context, decision-making methods; can be examined under the headings of single-purpose decision-making methods, decision support systems, and multi-criteria decision-making methods (Özbek, 2017).

Multi-criteria decision-making methods include approaches that include numerical solution methods, which are frequently used in many fields today. It is the basis for all decision-makers in a decision-making situation to consider all possible parameters that may affect the decision, as well as to make a rational decision rather than common sense (Demirci, 2019-a). Because most of the decisions taken in daily life are affected by many criteria at different levels of importance. Therefore, the decisions are taken by different people on the same issue also differ from each other. The decision-making problem, which becomes more complex depending on the number of criteria, becomes more complex if these criteria affect each other. The abandonment of certain criteria to meet some conditions and the issue of which ones they will be will also vary from person to person and will make the decision-making activity much more inextricable. At this point, the use of multi-criteria decision-making methods enables decision problems to be handled in small parts and greatly facilitated and they significantly help decision-makers to make more rational decisions (Demirci, 2019-b).

In this context, in the study; Three different multi-criteria decision-making methods, which have been frequently used in the last period, will be introduced with an application. Among these methods, the SWARA method was used to weigh the criteria affecting the decision, and these weight values were applied separately with the COPRAS and OCRA methods, and the priority order of the alternatives was obtained.

3.1. SWARA

Step-wise Weight Assessment Ratio Analysis (SWARA) is a method used for weighting criteria based on expert opinion.

The method was first proposed by Kersuliene, Zavadskas, and Turskis (2010) and is widely used. According to the SWARA method, the significant criterion is put in the first place, and the insignificant criterion is put in the last place. In cases that require the consensus of more than one expert, a similar ranking is obtained by taking the geometric mean of the weight values given by each expert for the criteria (Aghdaie et al., 2014; Hashemkhani et al., 2013).

The process steps to be done with the SWARA method, as in other multi-criteria decision-making methods, start with the determination of decision-makers and criteria. The actions to be taken later in the process can be listed as follows (Kersuliene and Turskis, 2011; Stanujkic et al., 2017; Chalekaee et al., 2019; Erdal, 2018).

Determination of Criterion Ranking Based on Expert Opinion: At this stage, all criteria determined to contribute to the solution are ranked starting from the most important according

to expert opinion. Rankings made when more than one expert opinion is taken are formed by taking the geometric mean to represent the common decision.

Determining the Relative Importance Levels of All Criteria: At this stage, the criteria are compared with each other in pairs and the relative importance level of each criterion (s_j) is determined.

k_j Determination of the Coefficient: At this stage, the k_j coefficient is determined with the help of Equation 1.

$$k_j = \begin{cases} 1 & j = 1 \\ s_j + 1 & j > 1 \end{cases} \quad (1)$$

q_j Determining the Coefficient: At this stage, the q_j coefficient is determined with the help of Equation 2.

$$q_j = \begin{cases} 1 & j = 1 \\ \frac{q_{j-1}}{k_j} & j > 1 \end{cases} \quad (2)$$

Determining the Relative Weights of the Criteria: At this stage, the relative weights (w_j) of the criteria are determined with the help of Equation 3.

$$w_j = \frac{q_j}{\sum_{k=1}^n q_k} \quad (3)$$

3.2. COPRAS

COmplex Proportional Assessment (COPRAS) propounded by Zavadskas et al. (1994). Although it is like the Weighted Sum method, it was developed in response to the weakness of the method, which only considers benefit-oriented criteria (Kaklauskas et al., 2006; Mousavi-Nasab and Sotoudeh-Anvari, 2017; Podvezko, 2011). In this respect, the basis of the COPRAS method is based on the maximization of the benefit criteria and the minimization of the cost criteria (Arslan, 2018).

The implementation stages of COPRAS management can be specified as follows (Özbek, 2017; Adar and Kılıçdelice, 2020; Hashemkhani Zolfani and Bahrami, 2014);

Determination of Decision Matrix: At this stage, a decision matrix of $m \times n$ dimensions, with m number of decision alternatives and n number of decision criteria ($j = 1, 2, 3, \dots, n$), is created, as can be seen in Equation 4.

$$X = \begin{matrix} & x_{01} & x_{02} & \dots & x_{0n} \\ x_{11} & x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{matrix} \quad (4)$$

Standardization of Decision Matrix: At this stage, first of all, the weights of the criteria should be determined and then the decision matrix should be normalized. According to this, Equation 5 is used to show the w_i criterion weights.

$$d_{ij} = \frac{x_{ij}w_j}{\sum_{i=1}^m x_{ij}} \quad (5)$$

Addition of Weighted Normalized Indices: At this stage, S_{+i} ve S_{-i} values are determined, respectively, with the help of Equation 6 for maximization-oriented criteria and Equation 7 for minimization-oriented criteria.

$$S_{+i} = \sum_{j=1}^n d_{+ij} \quad (6)$$

$$S_{-i} = \sum_{j=1}^n d_{-ij} \quad (7)$$

Calculating the Relative Importance of Alternatives: At this stage, all alternatives are compared with each other and their relative importance values (Q_i) are determined. The Q_i values determined as a result of the calculation with the help of Equation 8. are ordered from the largest to the smallest. The largest Q_i value is of the greatest relative importance.

$$Q_i = S_{+i} + \frac{S_{-min} \sum_{i=1}^m S_{-i}}{S_{-i} \sum_{i=1}^m \frac{S_{-min}}{S_{-i}}} \quad (8)$$

Determining the Benefit Degree of the Alternatives: At this stage, the utility grade (N_i) of the alternatives is determined with the help of Equation 9. All alternatives are ranked from greatest to least, with the alternative with a utility rating of 100 being the best.

$$N_i = \left(\frac{Q_i}{Q_{maks.}} \right) * 100\% \quad (9)$$

3.3. OCRA

Operational Competitiveness Rating (OCRA) proposed by Parkan (1994) is used to solve efficiency measurement and productivity analysis problems (Ercan and Kundakçı, 2017). In addition to introducing a non-parametric approach, the method has the advantage of evaluating alternatives separately according to maximization and minimization criteria (Madić et al., 2016).

The application steps of the method are as follows (Parkan and Wu, 1999; Parkan and Wu, 2000; Coşkun and Özcan, 2016);

Description of the Problem: At this stage; With the decision alternatives, maximization-oriented output factors and minimization-oriented input factors (decision criteria) are determined.

Calculation of Unscaled Input Preference Index (i^k): The relative efficiency of all inputs to other inputs is calculated with the help of Equation 10, considering only input factors.

$$i^k = \sum_{m=1}^M a_m \frac{\max_{n=1, \dots, K} (X_m^n) - X_m^k}{\min_{n=1, \dots, K} (X_m^n)} ; \quad \begin{matrix} \forall n = 1, \dots, K \\ X_m^n > 0 \\ \forall k = 1, \dots, K \end{matrix} \quad (10)$$

Calculation of the Scaled Input Preference Index (I^k): At this stage, the degree of preference of one decision alternative relative to the others must be determined. For this, the unscaled input preference index is scaled with the help of Equation 11.

$$I^k = i^k - \min_{n=1, \dots, K} i^n ; \quad \forall k = 1, \dots, K \quad (11)$$

Calculation of the Unscaled Output Preference Index (o^k): At this stage, the preference of the alternatives according to the output variable is determined and the unscaled output preference index is calculated with the help of Equation 12.

$$o^k = \sum_{h=1}^H b_h \frac{Y_h^k - \min_{n=1, \dots, K} (Y_h^n)}{\min_{n=1, \dots, K} (Y_h^n)} ; \quad \begin{matrix} \forall n = 1, \dots, K \\ Y_h^n > 0 \\ \forall k = 1, \dots, K \end{matrix} \quad (12)$$

Calculation of the Scaled Output Preference Index (O^k): At this stage, the same procedure is followed to determine the scaled input preference index. Thus, the preference status of any alternative is determined by considering the output variables. Equation 13. is used for this.

$$O^k = o^k - \min_{n=1, \dots, K} o^n \quad ; \quad \forall k = 1, \dots, K \tag{13}$$

Calculation of the Unscaled General Preference Index (e^k): At this stage, the unscaled general preference index is calculated with the help of Equation 14. The unscaled overall preference index is the sum of the scaled input preference index of the alternatives and the scaled output preference index.

$$e^k = I^k + O^k \quad ; \quad \forall k = 1, \dots, K \tag{14}$$

Calculation of the Scaled General Preference Index (E^k): At this stage, the scaled general preference index calculated with the help of Equation 15. expresses the difference between the unscaled general preference index for each alternative and the smallest unscaled general preference index belonging to the alternative set. The values determined as a result of the calculation are ordered from largest to smallest, and the alternative with the highest value is considered to have the best efficiency value.

$$E^k = I^k + O^k - \min_{n=1, \dots, K} (I^n + O^n) \quad ; \quad \forall k = 1, \dots, K \tag{15}$$

4. ANALYSIS AND RESULTS

The criteria that were considered to be effective in the selection of suppliers for the sample application of the study were determined as a result of the literature review and were weighted with the SWARA method based on the opinions of three experts. In this context, the criteria used in the study are; C1-storage possibilities (1-9), C2-recycling possibilities (1-9), C3-production possibilities (1-9), C4-packaging possibilities (1-9), C5-environmental awareness (1-9), C6-logistics costs (TL.), C7-product costs (TL.), C8-delivery time (average hours) and C9-misdelivery situation (1-9). The initial matrix consisting of the criteria values of the 5 suppliers determined to choose between them is presented in Table 1.

Table 1. Decision Matrix

Alternatives	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8
Criteria Direction	Max.	Max.	Max.	Max.	Max.	Min.	Min.	Min.
Scale	1-9	1-9	1-9	1-9	1-9	TL.	TL.	Hour
Company 1	6	9	7	8	8	76	90	16
Company 2	8	6	4	9	7	78	91	18
Company 3	9	5	9	7	9	80	89	19
Company 4	7	8	6	7	6	81	88	14
Company 5	9	3	8	9	7	76	90	16

For the SWARA application, which is used to determine the weights of the criteria, separate analyzes were made according to the opinions of 3 experts. In this way, it is aimed to eliminate the possibility of a single decision maker being biased. Accordingly, SWARA Parameter Values obtained by following the SWARA process steps; It is presented in Table 2-4.

Table 2. Parameter Values Defined by Decision Maker 1

Criteria	Order of importance	Rank	s_j	k_j	q_j	w_j
C1	6	C3	1		1.0000	1.0000
C2	5	C6	2	0.1000	1.1000	0.9091

C3	1	C7	3	0.2000	1.2000	0.7576	0.1322
C4	8	C5	4	0.0500	1.0500	0.7215	0.1259
C5	4	C2	5	0.0800	1.0800	0.6681	0.1166
C6	2	C1	6	0.1400	1.1400	0.5860	0.1022
C7	3	C8	7	0.0600	1.0600	0.5528	0.0965
C8	7	C4	8	0.0300	1.0300	0.5367	0.0936

Table 3. Parameter Values Defined by Decision Maker 2

Criteria	Order of importance	Rank	s_j	k_j	q_j	w_j
C1	1	C1	1	1.0000	1.0000	0.1659
C2	3	C7	2	0.1100	1.1100	0.1494
C3	5	C2	3	0.0800	1.0800	0.1384
C4	4	C4	4	0.0300	1.0300	0.1343
C5	7	C3	5	0.0500	1.0500	0.1279
C6	6	C6	6	0.1500	1.1500	0.1112
C7	2	C5	7	0.1800	1.1800	0.0943
C8	8	C8	8	0.2000	1.2000	0.0786

Table 4. Parameter Values Defined by Decision Maker 3

Criteria	Order of importance	Rank	s_j	k_j	q_j	w_j
C1	2	C5	1	1.0000	1.0000	0.1953
C2	7	C1	2	0.2000	1.2000	0.1628
C3	8	C6	3	0.1800	1.1800	0.1379
C4	6	C8	4	0.1400	1.1400	0.1210
C5	1	C7	5	0.1200	1.1200	0.1080
C6	3	C4	6	0.1000	1.1000	0.0982
C7	5	C2	7	0.0800	1.0800	0.0909
C8	4	C3	8	0.0600	1.0600	0.0858

In this last stage of the SWARA method, the geometric average of the w_j values determined by the 3 decision makers was taken and the consensus weight values were determined for the criteria. The criteria weight values obtained as a result of this process are presented in Table 5.

Table 5. Criteria Weights

Criteria	DM1 w_j	DM2 w_j	DM3 w_j	Weight Value. Geo.Mean	Order of importance
C1	0.1022	0.1659	0.1628	0.1403	5
C2	0.1166	0.1389	0.0909	0.1138	7
C3	0.1745	0.1279	0.0858	0.1242	6
C4	0.0936	0.1343	0.0982	0.1073	8
C5	0.1259	0.5684	0.1953	0.2409	2
C6	0.1586	0.6707	0.1379	0.2448	1
C7	0.1322	0.9009	0.1080	0.2343	3
C8	0.0965	0.4737	0.1210	0.1769	4

These criteria weights determined by the SWARA method were used in two different multi-criteria decision-making methods (COPRAS and OCRA). For this, first the application stages of the COPRAS method were completed and the ranking of the alternatives was obtained. According to this, Using the Initial Matrix presented in Table 1 and the criterion weights presented in Table 5, the Weighted and Normalized Matrix was obtained and presented in Table 6.

Table 6. Weighted and Normalized Matrix

Alternatives	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8
Company 1	0.0216	0.0330	0.0256	0.0215	0.0521	0.0476	0.0471	0.0341
Company 2	0.0288	0.0220	0.0146	0.0241	0.0456	0.0488	0.0476	0.0384
Company 3	0.0324	0.0183	0.0329	0.0188	0.0586	0.0501	0.0465	0.0405
Company 4	0.0252	0.0294	0.0219	0.0188	0.0391	0.0507	0.0460	0.0298
Company 5	0.0324	0.0110	0.0292	0.0241	0.0456	0.0476	0.0471	0.0341

Then, the necessary COPRAS Parameters were obtained by following the COPRAS application steps and finally the alternatives were listed. COPRAS Parameters and rank values of alternatives are presented in Table 7.

Table 7. COPRAS Parameters' and Rank Values od Alternatives

	S_{+i}	S_{-i}	S_{-min}	$\sum S_{-min}$	$\frac{S_{-min}}{S_{-i}}$	$\sum \frac{S_{-min}}{S_{-i}}$	Q_i	N_i	Rank
Comp.1	0.1287	0.1537	0.1343	0.7264	0.8736	4.6454	0.2653	0.9144	5
Comp.2	0.1348	0.1351			0.9939		0.2902	1.0000	1
Comp.3	0.1372	0.1610			0.8343		0.2676	0.9221	4
Comp.4	0.1266	0.1343			1.0000		0.2829	0.9750	2
Comp.5	0.1287	0.1423			0.9436		0.2763	0.9521	3

In the application of the OCRA method, the Initial Matrix presented in Table 1 and the criterion weights presented in Table 5 were used, and the application stages of the OCRA method were followed respectively. The Unscaled Input and Output Preference Indexes calculated accordingly are presented in Table 8.

Table 8. Unscaled Input and Output Preference Indexes

Alternatives	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8
Company 1	0.0701	0.0000	0.0621	0.0153	0.0401	0.0161	0.0027	0.0379
Company 2	0.0234	0.1138	0.1552	0.0000	0.0803	0.0097	0.0000	0.0126
Company 3	0.0000	0.1517	0.0000	0.0306	0.0000	0.0032	0.0053	0.0000
Company 4	0.0468	0.0379	0.0931	0.0306	0.1204	0.0000	0.0080	0.0632
Company 5	0.0000	0.2275	0.0310	0.0000	0.0803	0.0161	0.0027	0.0379

Finally, the scaled input preference index, scaled output preference index, unscaled general preference index and scaled general preference index, which are the parameters of the OCRA method, were calculated and presented in Table 9 with the rankings of the alternatives made accordingly.

Table 9. OCRA Parameters' and Rank Values of Alternatives

	Scaled Input Preference Index	Scaled Output Preference Index	Unscaled General Preference Index	Scaled General Preference Index	Rank		
Company 1	0.1877	0.0054	0.0085	0.0085	0.0139	0.0000	5
Company 2	0.3727	0.1903	0.0711	0.0711	0.2615	0.2476	1
Company 3	0.1823	0.0000	0.0567	0.0567	0.0567	0.0427	4
Company 4	0.3289	0.1466	0.0000	0.0000	0.1466	0.1327	3
Company 5	0.3389	0.1565	0.0000	0.0000	0.1565	0.1426	2

Since 8 different criteria affecting the supplier selection decision were determined, the most suitable supplier was selected among 5 alternatives for a company by using multi-criteria decision-making methods. For this, criteria weights were determined first, and 5 supplier

candidates were ranked using COPRAS and OCRA methods. The resulting ranking of alternatives is presented in Table 10. Accordingly, the most suitable company was determined as "Company 2" with both methods. While the second and third ranks changed between "Company 4" and "Company 5" according to the methods, "Company 3" took the fourth place and "Company 1" took the fifth place.

Table 10. Rank of Alternatives by COPRAS and OCRA Methods

	COPRAS Rank Values	OCRA Rank Values
Company 1	5	5
Company 2	1	1
Company 3	4	4
Company 4	2	3
Company 5	3	2

One of the most important results of the study is that different multi-criteria decision-making methods gave very close results to each other. Of course, it is also possible to conclude similar studies with a single method. However, this may lead to the researchers not being aware of a possible mistake made during the implementation phase and thus making wrong decisions that cannot be compensated. The repetition of similar studies with more than one multi-criteria decision-making method will not only confirm the accuracy of the decision but also allow the comparison of the methods to give healthy results.

In this context, researchers in future studies; can use different multi-criteria decision-making methods with different weight values by considering different criteria and comparing the results by repeating the study.

5. CONCLUSIONS

In the study, since 8 different criteria affecting the supplier selection decision were determined, the most suitable supplier was selected among 5 alternatives for a company by using multi-criteria decision-making methods. For this purpose, firstly, criteria weights were determined, and then 5 supplier candidates were ranked using COPRAS and OCRA methods. Accordingly, the most suitable company was determined as "Company 2" by both methods. While the second and third ranks changed between "Company 4" and "Company 5", "Company 3" took the fourth rank, and "Company 1" took the fifth rank.

One of the most important results of the study is that different multi-criteria decision-making methods gave very close results to each other. Of course, it is also possible to conclude similar studies with a single method. However, this may lead to the researchers not being aware of a possible mistake made during the implementation phase and thus making wrong decisions that cannot be compensated. The repetition of similar studies with more than one multi-criteria decision-making method will not only confirm the accuracy of the decision but also allow the comparison of the methods to give healthy results.

In this context, researchers in future studies can use different multi-criteria decision-making methods with different weight values by considering different criteria and comparing the results by repeating the study.

REFERENCES

Adar T, Kılıç Delice E., 2020. Şehir İçi Toplu Taşıma Şoförlerinin Toplam İş Yüklerinin Fiziksel ve Zihinsel İş Yükü Ölçütlerine Göre Yeni Bir Yaklaşımla Karşılaştırılması, Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi, Volume: 26 (1), 254-267.

Aghdaie MH, Zolfani ZH, Zavadskas EK., 2014. Synergies of Data Mining and Multiple Attribute Decision Making, Contemporary Issues in Business, Management and Education 2013, Procedia - Social and Behavioral Sciences 110, 767-776.

Arslan R., 2018. Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinin Karşılaştırılması ve Bütünleştirilmesi: OECD Verileri Üzerine Bir Uygulama, Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, Turkey.

Aydın Y, Eren T., 2018. Savunma Sanayiinde Stratejik Ürün İçin Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri İle Tedarikçi Seçimi, Ömer Halisdemir Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 1, 129-148.

Can Ş, Arıkan F., 2014. Bir Savunma Sanayi Firmasında Çok Kriterli Alt Yüklenici ve Seçim Problemi ve Çözümü, Gazi Üniversitesi Mimarlık Mühendislik Fakültesi Dergisi, Cilt: 29, No: 4, 645-654.

Cengiz Toklu M, Çağıl G, Pazar E, Faydalı R., 2018. SWARA-WASPAS Metodolojisine Dayalı Tedarikçi Seçimi: Türkiye’de Demir-Çelik Endüstrisi Örneği, Academic Platform Journal of Engineering and Science, 6-3, 113-120.

Chalekae A, Turskis Z, Khanzadi M, Amiri GG, Kersuliene V., 2019. A New Hybrid MCDM Model with Grey Numbers for the Construction Delay Change Response Problem, Sustainability, 11/776, 1-16.

Coşkun E, Özcan A., 2016. Finansal Sıkıntı Sürecinde Şirketlerin Etkinlik Düzeylerinin Belirlenmesi, EconWorld Working Paper Series, No: 2016-001.

Demirci A., 2019-a. Kuruluş Yeri Seçiminde Analitik Hiyerarşik Süreç Yöntemi: Sağlık Kurumlarında Bir Uygulama, Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 5 (1), 39-55.

Demirci A., 2019-b. Lojistik Maliyetler İçin Çok Kriterli Karar Verme Yaklaşımı: Depolama Alanı Seçimi Örneği, Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 10, 23-42.

Demirci A., 2020. Sağlık Hizmetleri Yönetiminde Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri, Gazi Kitabevi, Ankara, Turkey.

Ercan E, Kundakcı N., 2017. Bir Tekstil İşletmesi için Desen Programı Seçiminde ARAS ve OCRA Yöntemlerinin Karşılaştırılması, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 19, Sayı: 1, 83-105.

Erdal H., 2018. Lojistik Strateji Oluşturulmasına Etki Eden Faktörlerin Nicel Analizi, 85-115, Editör: Erdal, H. Lojistik Stratejiler (Yalın, Çevik, İşbirlikli), Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, Turkey.

Hashemkhani Zolfani S, Bahrami M., 2014. Investment Prioritizing in High Tech Industries Based On SWARA-COPRAS Approach, Technological and Economic Development of Economy, Volume: 20 (3), 534-553.

Hashemkhani Zolfani S, Hossein Esfahani M, Bitarafan M, Zavadskas EK, Lale Arefi S., 2013. Developing a New Hybrid MCDM Method for Selection of the Optimal Alternative of Mechanical Longitudinal Ventilation of Tunnel Pollutants During Automobile Accidents, Transport, Volume: 28 (1), 89-96.

Ishizaka A, Nemery P., 2013. Multi-Criteria Decision Analysis – Methods and Software, Wiley, United Kingdom.

Kaklauskas A, Zavadskas EK, Raslanas S, Ginevicius R, Komka A, Malinauskas P., 2006. Selection of Low-e Windows in Retrofit of Public Buildings by Applying Multiple Criteria Method COPRAS: A Lithuanian Case, Energy and Buildings, 38, 454-462.

Karaatlı M, Davras G., 2014. Tedarikçi Seçiminde Analitik Hiyerarşi Prosesi ve Hedef Programlama Yöntemlerinin Kombinasyonu: Otel İşletmelerinde Bir Uygulama, Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Sayı: 24, 182-196.

Kersuliene V, Turskis Z., 2011. Integrated Fuzzy Multiple Criteria Decision Making Model for Architect Selection, Technological and Economic Development of Economy, Volume: 17 (4), 645-666.

Kersuliene V, Zavadskas EK, Turskis Z., 2010. Selection of Rational Dispute Resolution Method by Applying New Step-Wise Weight Assessment Ratio Analysis (SWARA), Journal of Business Economic and Management, Volume: 11:2, 243-258.

Madić M, Antucheviciene J, Radovanovic M, Petkovic D., 2016. Determination of Manufacturing Process Conditions by Using MCDM Methods: Application in Laser Cutting, Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics, 27(2), 144-150.

Mousavi-Nasab SH, Sotoudeh-Anvari A., 2017. A Comprehensive MCDM-based Approach Using TOPSIS, COPRAS and DEA as an Auxiliary Tool for Material Selection Problems, Material and Design, 121, 237-253.

Özbek A., 2017. Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ve Excel ile Problem Çözümü, Seçkin Akademik ve Mesleki Yayınlar, Ankara, Turkey.

Parkan C, Wu M., 2000. Comparison of Three Modern Multicriteria Decision-Making Tools, International Journal of Systems Science, Vol. 31, No. 4, 497-517.

Parkan C, Wu M., 1999. Decision-Making and Performance Measurement Models with Applications to Robot Selection, Computers & Industrial Engineering, Vol. 36, 503-523.

Parkan C., 1994. Operational Competitiveness Ratings of Production Units, Managerial and Decision Economics, Vol. 15, 201-221.

Podvezko V., 2011. The Comparative Analysis of MDCA Methods SAW and COPRAS, Inzinerine Ekonomika - Engineering Economics, 22 (2), 134-146.

Roy B., 1991. The Outranking Approach and The Foundations of ELECTRE Methods, Theory and Decision 31(1).

Roy B., 1996. Multicriteria Methodology for Decision Aiding, Springer Science + Business Media, B.V.

Stanujkic D, Zavadskas EK, Karabasevic D, Turskis Z, Kersuliene V., 2017. New Group Decision-Making ARCAS Approach Based on the Integration of the SWARA and the ARAS Methods Adapted for Negotiations, Journal of Business Economics and Management, Volume: 18 (4), 599-618.

Yaralıoğlu K., 2004. Uygulamada Karar Destek Yöntemleri, İlkem Ofset, İzmir.

Zavadskas EK, Kaklauskas A, Sarka V., 1994. The New Method of Multicriteria Complex Proportional Assessment of Projects, Technological and Economic Development of Economy, 1 (3), 131-139.

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

EGE STRATEGIC
RESEARCH
JOURNAL

TÜKETİCİLERİN COVID-19'A YÖNELİK ALGILANAN SAĞLIK TEHDİDİ İLE GELİŞEN KORKU DUYGULARININ KORUNMA MOTİVASYONU VE BAŞA ÇIKMA DAVRANIŞINA ETKİSİ

THE EFFECT OF CONSUMERS' EMOTIONS OF FEAR DEVELOPING WITH THE PERCEIVED HEALTH THREAT TOWARDS THE COVID-19 ON PROTECTION MOTIVATION AND COPING RESPONSE

Burak DEMİR*
Ayla ÖZHAN DEDEOĞLU**
Keti VENTURA***

Öz

Bu çalışmanın amacı, Covid-19 sürecindeki tehdit çekiciliği mesajları ile yükselen tehdit algılarının tüketicilerin korunma motivasyonları ve başa çıkma davranışlarına etkilerinin araştırılmasıdır. Bir küresel perakende mağazasından (gizlilik gereği "A" olarak adlandırılmıştır) fiziksel mağaza, mobil uygulama ve web sitesi üzerinden alışveriş yapan 545 müşteriden Temmuz 2020-Ocak 2021 arasında anket tekniği ve kolayda örnekleme yöntemi ile veri toplanmıştır. Ölçeklerin geçerliliğini ve güvenilirliğini test etmek ve doğru ölçümünü yapmak için açılımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri uygulanmıştır. En çok satın alınan ürün grupları değerlendirildiğinde korku ve panik duygularından dolayı rasyonel (faydacı) satın alma eğilimlerinin baskın olduğu tespit edilmiştir. Korunma Motivasyonu Modelini temel alan araştırma modelinde yer alan değişkenlerin genel olarak tüketicilerin korunma motivasyonu üzerinde etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kavramlar: *Coronavirüs (Covid-19), Tehdit ve Korku Çekiciliği, Korku Duygusu, Korunma Motivasyon Teorisi, Küresel Perakendecilik.*

Abstract

The aim of this study is to investigate that the effects of threat appeal messages and rising threat perceptions on protection motivation and coping behaviors of consumers in the Covid-19 process. The data of the research were collected by survey technique and convenience sampling method between July 2020 and January 2021 from 545 customers who shopped from a global retail store via physical store, mobile application and website. In the study, exploratory (EFA) and confirmatory factor (CFA) analysis was applied to test the validity and reliability of the

ⁱ Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme/Pazarlama, demir35burak@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3242-3035.

ⁱⁱ Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme, ayla.dedeoglu@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0179-0644.

ⁱⁱⁱ Doç. Dr., Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme, keti.ventura@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6422-0518.

scales and to make the correct measurement. In this context, when the most purchased product groups were evaluated in the study, it was determined that rational purchasing tendencies were dominant due to fear and panic feelings. It has been determined that the variables in the research model based on the Protection Motivation Model (PMT) generally have an effect on the protection motivation of consumers.

Keywords: *Coronavirus (Covid-19), Threat and Fear Appeals, Sense of Fear, Protection Motivation Theory (PMT), Global Retailing.*

GİRİŞ

2019 yılında ortaya çıkan ve 2020’de Dünya Sağlık Örgütü tarafından (WHO, 2020) pandemi ilan edilen ölümcül Covid-19 salgını dünyaya hızla yayılmış olup, Temmuz 2021 itibariyle 187 ülkede yaklaşık 184 milyon vaka, 168 milyon iyileşen hasta ve 4 milyon kişinin ölümüne sebebiyet vermiştir (Worldometer, 2021). Covid-19’un oluşturduğu ciddi tehdit, ilk dönemlerde ülkeleri küresel iş birliğine yöneltmiş olsa da daha sonraları yine global değer zincirlerinde kırılmalar sonucu sektörel krizler yaratmıştır (OECD, 2021). Global makro çevre sorunları nedeniyle işletmeler, üretim, lojistik, tedarik, insan kaynakları, dış ticaret ve pazarlama faaliyetlerinin yönetsel süreçlerini kısa sürede değiştirmek durumunda kalmışlardır. Global tedarik zincirlerinin kırılması, işletmelerin üretim ve stok problemleri gibi arz sorunları yaşamasına neden olurken (Moral&Partners, 2020), diğer yandan gelir kaybı kaynaklı talep düşüşleri de yaşanmıştır. Küresel ekonomik kriz, işletmeler için müşteri ve itibar kaybı riski yaratmıştır. Covid-19 salgınının çok hızlı yayılmadığı ülkelerde bile, hükümetlerin olası sağlık tehdidi zararlarını en aza indirmek için proaktif önlemler aldığı görülmüştür. Bu da aslında toplumun statükosunu kökten değiştirmiştir (Stoeklin, 2020). Birçok ülkede insanların seyahat da dahil olmak üzere, fiziksel etkileşimlerini sınırlamış, tüketicilerin mobil ve çevrimiçi alışveriş tercihlerini arttırmıştır.

GlobeNewswire’e (2021) göre, pandemi sürecinde küresel perakende pazarı 2020’de 20 milyar dolar iken, 2021 yılı sonunda 22 milyar doların üzerine çıkması ve yıllık büyüme oranının %10,5’lere ulaşması beklenmektedir. Pandemi sürecinde ABD’de e-ticaretin perakende içerisindeki toplam payı 2020’nin ilk ve ikinci çeyreği arasında %16,1, İngiltere’de ise %31,3’e yükselmiştir. Ocak-Ağustos 2020 tarihleri arasında Çin’deki çevrimiçi perakende payı %24,6, çevrimiçi gıda ürünleri satışları ise Ocak-Nisan 2020 arasında %36 büyümüştür. TÜBİSAD’a (2020) göre, Türkiye’deki e-ticaret harcamaları pandeminin etkisiyle %45 oranında büyüme göstermiştir. UNCTAD’ın (2020), uluslararası araştırmasında pandemi esnasında çevrimiçi satın alma oranlarının arttığını, ancak tüketici harcamalarının gözle görülür oranlarda düştüğünü belirtmiştir. Tüketicilerde korku ve endişelere yol açan Covid-19 ve sonuçlarının dünya çapında bireylerin sağlığını ve refahını etkileyen ana faktörlerden biri haline geldiği görülmektedir (Ahorsu vd., 2020; Eger vd., 2021; Reznik vd., 2020). Covid-19 tehdidi, artan korku ve panik duyguları nedeniyle tüketici davranışlarında tüketim kalıpları ve tercihleri açısından değişimler yaratmıştır (Zwanka ve Buff, 2021). Pandemi sürecinde ilk dönemlerde stoklama davranışı artarken (Wang vd., 2020), sonraki dönemlerde tüketici harcamaları temel ihtiyaçlara yönelmiştir (Accenture, 2020; McKinsey, 2020). Yaşanan çok sayıda değişim arasından en önemlilerinden biri temizlik, maske ve mesafe düzenlemelerinin en özenli şekilde kullanımı tüketicilerin fiziksel mağaza tercih kriterlerinden en önemlisi haline gelmesi ve tüketicilerin talep ettikleri ürünlerin bulunamaması durumunda alışveriş alışkanlıklarının

değiştirilmesi sayılabilir (McKinsey, 2020). Ayrıca hükümetlerin uyguladıkları Covid-19 kısıtlamaları (karantina, okulların ve restoranların kapanması vb.), kişiler arasında korku ve panik benzeri duygusal tepkileri arttırmıştır (Laato vd., 2020). Bu süreç içinde, tehdit, risk ya da kriz esnasında tehlikenin üstesinden geldiği düşünülen, kişilere çözüm yaratan ve korku algısını azaltan ürün/hizmetlere yönelik tercih eğilimleri artmıştır (McDaniel ve Zeithaml, 1984).

Bu çalışmada, korku ile satın alma davranışı sergileyen tüketicilerin Covid-19 tehdidine karşı maruz kaldıkları tehdit çekiciliği mesajların ve yükselen tehdit algılarının tüketicilerin korunma motivasyonları ve başa çıkma davranışlarına etkilerinin araştırılmasıdır. Bu kapsamda ilk bölümde pandemi sürecinde küresel perakende zincirlerinde arz ve talep yönlü olarak yaşanmış değişimler ele alınmıştır. İkinci bölümde tüketicilerin tehdit ve korku algılarının satın alma davranışlarındaki etkileri üzerinde durulmuş, üçüncü bölümde de algılanan tehlide yönelik sergiledikleri korunma tepkileri ve bu tehditle başa çıkma davranışları değerlendirilmiştir. Son bölümde de alan çalışması bulguları ve yorumları yer almaktadır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Covid-19 Döneminde Küresel Perakendecilik

Teknolojik yatırımlarla değişen küresel perakende sektöründe pandemi dönemindeki toplumsal ve ekonomik etkilerle birlikte değişimler de yaşanmıştır. Covid-19 salgını, tüketicilerin satın alma ve alışveriş alışkanlıklarını yeniden gözden geçirmelerine ve hatta yenilerini inşa etmelerine sebep olmuştur (Sheth, 2020). Bu süreç içerisinde, ülkelerin hastalığa yönelik aldığı kısıtlayıcı önlemler; sosyal mesafe kuralları, uzaktan çalışma modellerinin yaygınlaşması, halk tarafından sergilenen dayanışmacı tutumlar ve birçok mağazanın eşzamanlı olarak kapanması nedeniyle perakende sektörü önemli bir dönüşüm sürecine girmiştir (Deloitte, 2020). Ahmed vd. (2020), panik ve korkunun satın alma davranışlarını etkilediğini, bu süreç kapsamında yayılan sosyal medya mesajlarının kontrolsüz ve kötüye kullanımının pandemi sürecini daha da kötüleştirdiğini ve perakende alışverişlerinde insanların anormal satın alma eğilimlerini ortaya çıkardığı öne sürmektedir. Özellikle hazır gıda ürünlerinde tüketici davranışları ciddi bir değişime uğramıştır. Düşen gıda arzı ile birlikte korku ve panik havası ile artan yüksek gıda talebi global değer zincirlerinde kırılmaya neden olmuştur (Hobbs, 2020). Bu kapsamda İngiltere hükümeti, mağazaların temel gıda ürünlerini yeniden stoklamasına izin vermek için perakendecilerin teslimat saatlerindeki kısıtlamaları ortadan kaldırmış, gıda ürünlerinin ücretsiz olarak dağıtılmasına olanak sağlamıştır (Nicola vd., 2020). Hindistan'da gıda ürünlerine yönelik talepte büyük artışlar yaşanmıştır. Çevrimiçi satış kanalları bu süreçte en fazla etkilenen alanlardan biri olmuştur. Teslimat noktasında sorunlarla karşı karşıya kalan işletmeler, müşteri taleplerini zamanında ve yeterli düzeyde karşılayamamışlardır. Birçok bölgede daha yüksek ücret sunulmasına rağmen, saha dağıtım personelleri işe alımlarında sıkıntılar yaşanmıştır (Nakhate ve Jain, 2020). Çin'de ise Covid-19 salgınının ilk aşamalarında tedarik zincirinin bozulması ve yavaşlaması ile perakende sektöründe yapısal dönüşüm yaşandığını ve özellikle gıda ürünlerinde arz-talep dengesizliği sonucunda panik, korku ve endişe yaşayan tüketicilerin satın alma eğilimlerinin değiştiği görülmüştür. Salgın sırasında yerel mağazalarda yapılan satın alımlar %75'e inerken, süpermarket alışverişlerinde müşterilerin %34'ü çevrimiçi kanalları, %60'ının ise fiziksel kanalları kullandığı tespit edilmiştir (Ahorsu vd., 2020). Almanya'da perakende sektöründe sıkı sağlık önlemlerinin uygulanmasıyla evde kalma politikası, gıda

perakendeciliğinde artan talebe yol açmıştır (BEVH, 2020). Tüketicilerin %44'ünün ilk kez çevrimiçi gıda alışverişi yaptığı görülmüştür (Halm, 2020). Çevrimiçi gıda alışverişini artıran en önemli nedenler bulaşıcılığın artması ve bunun kişiler üzerinde yarattığı korku ve panik durumudur (Dannenberg vd., 2020: 10). Benzer şekilde, diğer birçok ülkede de tüketici tarafında endişe, panik ve korku duyguları ile stoklama, ürün tercihlerinde değişim, dürtüsel satın alma, satın alma kanalını değiştirme gibi çeşitli davranış değişimleri yaşanmıştır (Eger vd., 2021; Prentice vd., 2020).

1.2. Tüketicilerde Tehdit Algısı ve Korku Duygusu

Korku duygusu, ürünlerin ve hizmetlerin, sosyal davaların ve fikirlerin pazarlanmasında tüketicilerin pazarlama mesajlarına ilgisini çekmek ve ikna etmek için kullanılmaktadır (LaTour vd., 1996). Bu kapsamda, tüketicilere verilen mesajlar net bir dille ifade edilmektedir; “*Bunu yapmazsanız, sonuçlar kötü olabilir* (Glascoff, 2000: 35). Ölüme yol açan corona virüsün insan sağlığı için küresel bir tehdit oluşturmasından dolayı hükümetler, tehdidi yönetebilmek için bir yandan sokağa çıkma yasakları, para cezaları, karantina kararları gibi kısıtlayıcı önlemler alırken, diğer taraftan medya üzerinden korku çekiciliği mesajları ile halkı önlem almaya teşvik etmeye çalışmışlardır (Kigatiira, 2020). Türkiye’de öncelikle yaşlı ve kronik hastalığı olan kişilerin korunmasına yönelik olarak sosyal medya ve çeşitli iletişim kanallarını kullanarak evde kalmayı teşvik ederken, kısıtlayıcı önlemleri de oldukça fazlaca kullanmıştır. Stolow vd. (2020), Covid-19 sürecindeki insan davranışlarını değiştirmeye odaklanan tehdit mesajlarının, hissedilen stresi de şiddetlendirebildiğini öne sürmüştür.

Kişilerin, kendileri ile alakalı gördüğü bir tehdit karşısında verdiği olumsuz tepkilerden biri olan ve bireyde yüksek seviyede bir yükselişin eşlik ettiği (O’Keefe, 1990; Witte, 1992) korku duygusu, tüketicileri olası olaylarla başa çıkma nedenlerini, tepkilerini araştırmaya ve değerlendirmeye yönlendirmektedir. Korku, olumsuz bir duygu olup, genellikle yüksek fizyolojik uyarılma ile bir arada bulunmakta, acı ve sıkıntı beklentisiyle yüksek otonom aktivitelerinin eşlik ettiği hoş olmayan durumlarda ortaya çıkmaktadır. Endişelenme, gerginlik, kaygı, panik ve dehşet hisleri, tehlike beklendiğinde ortaya çıkan korku duygusunun diğer görünümleri olarak ifade edilmektedir (Dedeoğlu ve Ventura, 2012, 2017; Laros ve Steenkamp, 2004). Bireylerle ilgili araştırmalarda bu duyguların sıklıkla çakışması nedeniyle korku, tümünü kapsayan çok boyutlu bir duygu olarak incelenmektedir (Laros ve Steenkamp, 2004). Tehdit ise bireyin içinde bulunduğu durumu olumsuz etkileyebilecek dışsal uyarıcıdır (Gore vd., 1998). Tehdidin büyüklüğü, bireylerin tehdiye karşı duyarlılıklarını etkilemektedir (Rogers, 1975, 1983). Tüketiciler, karşılaştıkları tehditlere karşı korku, kaygı ve endişe gibi duyguları gidermek, durum üzerindeki kontrol sağlamak ve istenmeyen bir sonucu önlemek için kendi yetkinlikleri doğrultusunda farklı tepkiler sergilemektedirler. Korku içerikli mesajlar, bazı durumlarda korku uyandırmayacağı gibi, korku içerikli mesajlar olmadan da korkunun etkisi gözlemlenebilmektedir (Hyman ve Tansey, 1990). Mesajlarda kullanılan canlı, yoğun ve sert dil kullanımı, tehdit algısı ve korkunun seviyesini arttırmaktadır. Mesajın doğrudan kim tarafından oluşturulduğu, kaynağının güvenilirliği, sürekliliği, gerçekçiliği, ayırt edicilik yönü gibi faktörler korku seviyesinin belirlenmesinde oldukça önemli faktörlerdir (Witte, 1993). Witte ve Allen (2000), mesajın anlamlı bir tehdit içermesi ve bireyin tehdidi azaltmak için verebileceği tepkileri saptamasının önemine işaret etmişlerdir.

Algılanan tehdit iki farklı boyut içermektedir: bireylerin belirli bir riski öznel olarak algılamasıyla oluşan tehdide karşı savunmasızlık ve tehdit şiddetidir (Floyd vd., 2000; Menard vd., 2017; Witte ve Allen, 2000). Tehdit mesajındaki korku çekiciliği ne kadar güçlüyse korku duygusu da o kadar yoğun yaşanmaktadır (Tanner vd., 1991). Şiddetli tehdite karşı savunmasız kaldığını düşünen bireyin önerilen koruyucu davranışa motive olma olasılığı daha yüksektir (Henson vd., 2010). Dedeoğlu ve Ventura (2011, 2012)'e göre algılanan tehdit şiddeti ve tehdide karşı savunmasızlık ile korku arasında anlamlı bir ilişki söz konusudur. Addo vd. (2020) çalışmalarında korku çekiciliğinin, tüketicilerin sevgi, kabullenme, bilgi arama beklentileri ve sosyalleşmelerini etkilediğini tespit etmiştir. Ahmed vd. (2020) ve Iyer vd. (2020), çalışmalarında Covid-19 sürecinde korku çekiciliğinin dürtüsel satın alma eğilimi üzerinde aracı rolü olduğunu bulurken, Eger vd. (2021) bu süreçte tüketicilerin fiziksel ve çevrimiçi alışveriş etkinliklerinde değişiklikler yaşadığını ortaya koymuşlardır. Biana ve Joaquin (2020) ise küresel sağlık krizinin belirsizlik yarattığı bu dönemde, korku çekiciliğinin doğruluğu ve ahlaki yönden kabul edilebilirliğinin sorgulanması gerektiğini vurgulamaktadır.

Geçmiş deneyimlerden edinilen bilgiler, daha önce kullanılan başa çıkma tepkilerinin sonuçları, uyumsuz başa çıkma tepkilerinin etkileri, tüketicinin tehdit bilgisini nasıl değerlendirdiğini etkilemektedir. (Eppright vd., 2002: 53). Geçmiş bilgiler ve deneyimler, tüketicinin başa çıkma davranışlarını reflektif olarak değiştirmesine olanak sağlamaktadır. Gore vd. (1998), korku yaratan mesajın korku, tehdit ve algılanan yeterlilik (perceived efficacy) kavramlarına dayandığını öne sürmektedir. Algılanan yeterlilik, hem bireyin tehditle başa çıkma çözümlerinin işe yaramasına (tepki yeterliliği – response efficacy) hem de kendilerinin bu çözümleri uygulama yeterliliğine (öz yeterlilik- self-efficacy) ilişkin değerlendirmelerini kapsamaktadır (Gore vd., 1998; Witte and Allen, 2000). Araştırmalar, tepki yeterliliği ve öz yeterlilik değişkenlerinin adaptif olmayan başa çıkma davranışlarına olumsuz ve korunma motivasyonu üzerinde olumlu etkilerini göstermektedir (Abraham vd., 1994; Eppright vd., 1994; Floyd vd., 2000; Cox vd., 2004; Park vd., 2011).

1.3. Korunma Motivasyonu ile Tehlike Kontrolü ve Başa Çıkma Davranışları

İnsanların belirli bir tehdidi bilişsel olarak nasıl değerlendirdiğini ve tehdide yönelik korunma tepkileri sergilediğini açıklayan bir kuram olan Korunma Motivasyon Teorisi (Roger, 1975), üç bileşene dayalıdır; tehditin şiddeti, tehditin gerçekleşme olasılığı ve verilen tepkinin yeterliliği (response efficacy). Kişi tehdit edildiğinde, tehlikenin ciddiyetini ve olayın gerçekleşme olasılığını değerlendirmektedir. Daha sonra, başa çıkma amaçlı olarak tepki ortaya koymaktadır. Verilen tepkilerin etkili olup olmadığı tepki yeterliliği (response efficacy) olarak kavramlaştırılmıştır. Örneğin, su kıtlığı tehdidinde karşı bireysel su tüketimini azaltmanın etkililiği tepki yeterliliği olup, tüketiciler bu tepkinin etkili olup olmadığını değerlendirerek tepki vermektedirler. Witte (1992), bu teoriyi bir yandan yeterlilik kavramını detaylandırarak, diğer yandan da Leventhal'in (1970) tehlike ve kontrolü ile korku kontrolü, diğer bir ifadeyle paralel tepki önermesini dikkate alarak Genişletilmiş Paralel Süreç Modeli (EPPM) geliştirmiştir. Witte ve Allen (2000) da tehditin şiddeti ve algılanan savunmasızlığın (vulnerability) yanı sıra algılanan yeterliliğin, korkunun tutum ve davranış üzerindeki etkisini modere ettiğini ileri sürmüşlerdir. Bununla birlikte, sadece verilen tepkinin etkinliği ve yeterliliği (response efficacy) değil, tüketicinin bu tepkiyi bireysel olarak verme yeterliliği (self-efficacy) de dikkate alınmaktadır (Eppright vd., 2002: 54; Gore ve Bracken, 2005). Örneğin, su

kıtlığına karşı tüketicinin tüketimini azaltma davranışlarını bireysel olarak yapıp yapamayacağına, diğeri bir ifadeyle öz yeterliliğine ilişkin değerlendirmeleri gibi.

Genişletilmiş paralel tepki modeli, mesajı işleme ile ilişkili olan hem duygusal hem de bilişsel faktörleri incelemektedir (Witte, 1992, 1994). Tehlike kontrol süreci (danger control process), korunma motivasyonu ile ilişkilendirilirken, korku kontrol süreci (fear control process), savunma motivasyonu ile ilişkilidir. Dışsal uyarıcı ile karşılaşan birey, öncelikle tehditin ciddiyetini ve verilebilecek tepkilerin yeterliliklerini değerlendirir. Tehdit yüksek ve alakalı ise bu durum kendisinde korku yaratmaktadır. Tepki yeterliği ve öz yeterliliği değerlendirmeleri sonucunda birey, tepki vermeme, tehlikeyi kontrol etme ya da korkuyu kontrol etme sürecini seçmektedir. Tehdit ve yeterlilik yüksekse, tehditi yok edecek kontrol süreci, ancak tehdit yüksek fakat yeterlilik değerlendirmeleri düşükse, tehlikeyi değil korkuyu kontrol edecek süreci işletecektir. Diğeri bir ifadeyle, tehdit yüksek ama çözümler yetersiz görülüyorsa ya da birey bu çözümü yapamayacağını düşünüyorsa tehlikeyi değil, korkusunu yönetmeye çalışacaktır (Gore ve Bracken, 2005; Witte, 1996). Tehdit ile başa çıkma davranışları, adaptif ve adaptif olmayan (maladaptive) başa çıkma tepkileri olarak adlandırılmaktadır. Adaptif olmayan tepkilerin ortaya çıkma olasılığını artıran değişkenler, tehlikenin ciddiyeti ve kişilerin savunmasızlığıdır. Bu tepkiler kaçınmaya ve korkuyu azaltmaya dayalıdır: inkâr, tepki, kaçınma, savunuculuk, damgalama, depresyon, anksiyete, artan riskli davranış ve kontrol eksikliği hissi gibi istenmeyen sonuçlar üretebileceği ortaya konmuştur (Lench ve Levine, 2005; Peters vd., 2013; Ruitter vd., 2014; Stollow vd., 2020; Witte ve Allen, 2000). Önceki çalışmalarda yüksek tehdit algısının, adaptif olmayan başa çıkma tepkilerini artırdığı görülmüştür (Abraham vd. 1994; Rippetoe ve Rogers, 1987). Adaptif tepkileri artıran faktörler arasında tepkinin yeterliliği ve kişilerin başarılı bir şekilde tehditle mücadele etme yeteneği yer almaktadır (Rippetoe ve Roger, 1987: 597). Adaptif başa çıkma davranışı, tehdit hakkında bilgi edinilmesi ve tehditi kontrol edecek rasyonel çözüm sürecini kapsamaktadır. Örneğin, virüs tehditi karşısında sadece dini inançlarla tepki vererek korkuyu kontrol etme uyumsuz bir başa çıkma tepkisi olup tehditin kendisini ortadan kaldırmamaktadır. Aşı olmak ise tehditi kontrol etmeye yönelik uyumlu bir tepkidir.

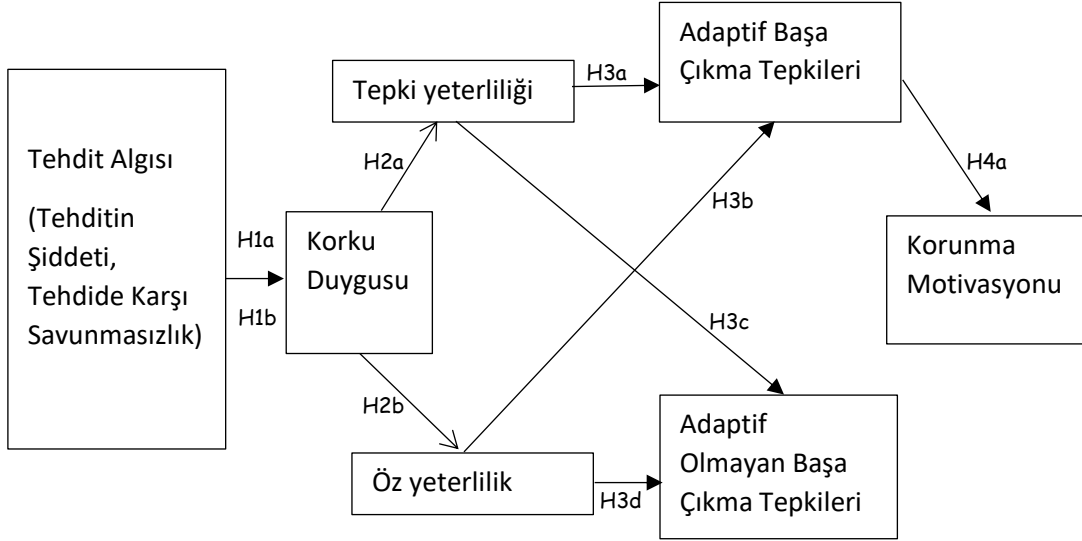
Korunma motivasyon ve paralel tepki modeli, sağlıklı yaşam tarzları (Scarpa ve Thiene, 2011), SARS virüsüne yönelik önleyici davranışlar (Jiang vd., 2009), aşı alımı (Makarovs ve Achterberg, 2017; McNeill vd., 2016) ve hastalık önleme (Eppright vd., 1994) gibi insanların sağlıkla ilgili davranışlarının araştırılmasında kullanılmıştır. Benzer şekilde, domuz gribi salgını sürecinde (H1N1) insan davranışlarını gözlemleyen çalışmalarda tepki değişkenlerinden tehdit şiddetinin, korunma motivasyonu üzerinde pozitif yönlü bir ilişkisi olduğu belirlenmiştir (Sharifirad vd., 2014).

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Metodolojisi

Bu çalışmanın amacı, Covid-19 sürecindeki tehdit çekiciliği mesajları ile yükselen tehdit algılarının tüketicilerin korunma motivasyonları ve başa çıkma davranışlarına etkilerinin araştırılmasıdır. Çalışmada veri toplama yöntemi olarak anket tekniği kullanılmıştır. Araştırmanın ana kütesini İzmir ilinde yaşayan ve A küresel perakende mağazasından fiziksel mağaza, mobil uygulama ve web sitesinden alışveriş deneyimi yaşayan müşteriler oluşturmaktadır. Kolayda örnekleme yöntemi ile toplanan anket, virüs salgınının Türkiye’de

yoğun hissedildiği 25 Temmuz 2020-12 Ocak 2021 dönemleri arasında 800 kişiden çevrimiçi ve yüz yüze iletişimle toplanmıştır. A firmasından öncelikli olarak alışveriş yapmayan 255 müşteri verisi analize dahil edilmemiştir. Veri toplama işleminden önce kolayda örneklem yöntemi ile 75 kişi ile pilot anket yapılarak, ifadelerin anlaşılabilirliği, geçerliliği ve güvenilirliği test edilmiştir. Araştırmanın modeli Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil 1. Kavramsal Model

H1a: Tehdit Şiddetinin Korku Duygusu Üzerinde Anlamlı Bir Etkisi Vardır.

H1b: Tehdide Karşı Savunmasızlığın Korku Duygusu Üzerinde Anlamlı Bir Etkisi Vardır.

H2a: Korku Duygusunun Tepki Yeterliliği Üzerinde Anlamlı Bir Etkisi Vardır

H2b: Korku Duygusunun Öz Yeterlilik Üzerinde Anlamlı Bir Etkisi Vardır

H3a/c: Tepki Yeterliliği (a) Adaptif Başa Çıkma Tepkileri ve (c) Adaptif Olmayan Başa Çıkma Tepkileri Üzerinde Anlamlı Bir Etkisi Vardır.

H3b/d: Öz Yeterlilik (b) Adaptif Başa Çıkma Tepkileri ve (d) Adaptif Olmayan Başa Çıkma Tepkileri Üzerinde Anlamlı Bir Etkisi Vardır.

H4a: Adaptif Başa Çıkma Tepkilerinin Korunma Motivasyonu Üzerinde Anlamlı Bir Etkisi Vardır.

Araştırma modelinde yer alan değişken ifadelerinin oluşturulmasında temel alınan kaynaklar Tablo 1’de görülmektedir. İfadeler, 1 (Kesinlikle Katılmıyorum) ile 5 (Kesinlikle Katılıyorum) arasında değişen beşli Likert ölçeği ile değerlendirilmiştir.

Tablo 1. Araştırmada Yer Alan Ölçek İfadeleri

ÖLÇEK İFADELERİ		KAYNAKÇA
Tepki	4 Madde: Öz yeterlilik	Posey vd., (2011)
	2 Madde: Tepki Yeterliliği	Witte (1996)
Korku Duygusu	5 Madde: Korku Duygusu	Zhou vd., (2016)
Adaptif Olmayan Başa Çıkma Tepkileri	3 Madde: Kadercilik	Mccrae (1984)
	2 Madde: Kaçınma	Lazarus ve Launier (1978); Rippetoe ve Roger (1987)
	2 Madde: Umutsuzluk	Rippetoe ve Roger (1987)
Adaptif Başa Çıkma Tepkileri	4 Madde: Rasyonel Problem Çözme	Mccrae (1984)

	3 Madde: Tehdit Şiddeti	Witte (1996)
	4 Madde: Tehdide Karşı Savunmasızlık	Posey vd. (2011)
Korunma Motivasyonu	3 Madde: Korunma Motivasyonu	Posey vd. (2011)

3. BULGULAR

3.1 Katılımcıların Profilleri ve Ürün Tercihleri

Araştırma kapsamında katılımcıların demografik profillerine ait frekans ve yüzde değerleri Tablo 2’de gösterildiği gibidir. Tablo 2’de yer aldığı gibi araştırmada yer alan katılımcıların çoğunluğunu diğerleri (%52,3), 31-50 yaş aralığındakiler (%43,5), evliler (%52,7), ön-lisans ve üzeri mezunları (%65,6) ve aylık gelirleri 2325-4649 TL (%46,2) aralığındakiler oluşturmaktadır.

Tablo 2: Katılımcıların Demografik Profilleri

CİNSİYET	FREKANS	YÜZDE	EĞİTİM	FREKANS	YÜZDE
Kadınlar	260	47,7%	Lise ve altı mezunları	188	34,5%
Diğerleri	285	52,3%	Ön-Lisans ve üzeri mezunları	357	65,5%
Toplam	545	100,0%	Toplam	545	100,0%
YAŞ GRUBU	FREKANS	YÜZDE	AYLIK GELİR	FREKANS	YÜZDE
30 ve altı	206	37,8%	0-2324 TL	144	26,4%
31-50	237	43,5%	2325-4649 TL	252	46,2%
51 ve üzeri	102	18,7%	4650-6974 TL	96	17,6%
Toplam	545	100,0%	6975-9299 TL	32	5,9%
MEDENİ DURUM	FREKANS	YÜZDE	9300-11624 TL	FREKANS	YÜZDE
Evli	287	52,7%	11625 TL ve Üzeri	4	,7%
Bekar	258	47,3%	Toplam	545	100,0%
Toplam	545	100,0%			

Katılımcıların Covid-19 döneminde A küresel perakende şirketinden satın aldıkları ürünlere ilişkin bulgular Tablo 3’de gösterildiği gibidir. Katılımcıların en çok temizlik/hijyen ürünleri et, balık ve kümes ürünleri ile süt kahvaltılık ürünleri satın aldıkları görülmektedir.

Tablo 3. En Çok Satın Alınan Ürün Kategorileri

ÜRÜN KATEGORİLERİ	FREKANS	YÜZDE
Temizlik/Hijyen Ürünleri	471	14,40%
Et, Balık, Kümes	459	14,00%
Süt, Kahvaltılık	453	13,80%
Meyve, Sebze	446	13,60%
İçecekler	430	13,10%
Gıda, Şekerleme	408	12,50%
Kâğıt, Kozmetik	264	8,10%
Ev, Yaşam, Eğlence	215	6,60%
Elektronik	67	2,00%
Bebek Eşyaları	61	1,90%
Toplam	3274	100,0%

3.2. Araştırma Ölçeklerinin Güvenilirliği ve Geçerliliği

Covid-19 sürecinde ele alınan çalışmada incelenen değişkenlerin yapı geçerliliği Varimax rotasyonlu açıklayıcı faktör analizi ile test edilmiş (Tablo 4) ve ayrıca içsel tutarlılık güvenilirlik katsayıları hesaplanmıştır (Tablo 5). Faktör analizi, ölçüm verilerinin güvenilirliğinin saptanmasına yönelik olarak sıklıkla kullanılan bir yöntemdir (Şencan, 2005). Güvenilirlik ve KMO ve Bartlett değerleri olumlu çıkan sonuçlar, ifadelerin faktörlere anlamlı şekilde yüklendiğini göstermektedir. Değişkenlerin tek bir faktöre yüklenmesi durumunda KMO ve Bartlett değerleri hesaplanamamaktadır.

Tablo 4. Değişkenlerinin Açıklayıcı Faktör ve Güvenilirlik Analizi Sonuçları

	Değişkenler	Faktör Yükleri
Tehdit Şiddeti Özdeğer=2,933 Açıklama Yüzdesi %41,90	Alışveriş öncesinde/esnasında Corona virüsün şiddetli bir tehdit unsuru oluşturduğuna inanıyorum.	,925
	Alışveriş öncesinde/esnasında Corona virüse yönelik alınan önlemlerin kendim açısından önemli olduğuna inanıyorum.	,917
	Alışveriş öncesinde/esnasında Corona virüse yönelik şirket çalışanları tarafından alınan önlemlerin ciddi olduğuna inanıyorum.	,872
Tehdide Karşı Savunmasızlık Özdeğer=2,118 Açıklama Yüzdesi %30,26	Alışveriş yaptığım yerler, Corona virüs tehditi riski ile karşı karşıyadır.	,849
	Alışveriş yaptığım yerlerde Corona virüs tehditine karşı alınan önlemlerde bilgi eksikliğinin olduğuna inanıyorum.	,845
	Alışveriş yaptığım yerlerde Corona virüs tehditine karşı alınan önlemler yetersizdir.	,798
	Alışveriş yaptığım yerlerde Corona virüs tehditine karşı sıkı önlemler alınmaktadır.	,631
KMO=0,781 ve Bartlett Test= 13586,425 sd=496 p=0,000		
Korku Duygusu Özdeğer=2,127 Açıklama Yüzdesi %70,90	Corona Virüs tehditi yüzünden risk altında olduğumu düşünüyorum.	,847
	Corona Virüs tehditi insanları öldürebilir.	,845
	Corona Virüs tehditi insanlar arasında bulaşıcıdır.	,834
*Tek faktör olduğundan KMO ve Bartlett test değerleri hesaplanamamıştır.		
Öz Yeterlilik Özdeğer=3,791 Açıklama Yüzdesi %63,187	Alışveriş öncesinde/esnasında Corona virüs tehditinden korunmak için çeşitli becerilere sahibim.	,899
	Alışveriş öncesinde/esnasında Corona virüs tehditine karşı bilgi düzeyim yeterlidir.	,848
	Alışveriş öncesinde/esnasında Corona virüs tehditine karşı hem kendimi hem de çevremdekileri etkin korumak için önleyici tedbirler almayı öğrenebileceğime inanıyorum.	,846
	Alışveriş öncesinde/esnasında Corona virüs tehditine karşı önlem almak çok kolaydır.	,811
Tepki Yeterliliği Özdeğer=1,184 Açıklama Yüzdesi %19,739	Alışveriş yaptığım yerler, sosyal çevrem, devlet kurumları, internet, sosyal medya, TV vb. tarafından önerilen tedbirlere uyarsam, Corona virüsünün bulaşma riskini azaltırım.	,939

	Alışveriş yaptığım yerler, sosyal çevrem, devlet kurumları, internet, sosyal medya, TV vb. tarafından ifade edilen uyarılar ve benim aldığım önlemler Corona virüs tehditini önlemede etkilidir.	,938
KMO=0,723 ve Bartlett Test= 2541,212 sd=15 p=0,000		
Adaptif Başa Çıkma: Rasyonel Problem Çözme Özdeğer=4,323 Açıklama Yüzdesi %39,30	Alışveriş öncesinde/esnasında Corona virüs tehditini önlemek için daha fazla çözüm buluyorum.	,936
	Corona virüsü tehditi hakkında basın, internet ve sosyal çevre gibi kanallardan çok fazla bilgi ediniyorum.	,931
	Corona virüsü tehditinden dolayı alışveriş alışkanlığımı değiştirdim.	,926
	Corona virüsü tehditinden dolayı alışverişimi temel ihtiyaçlarıma göre planlı yapıyorum.	,922
Adaptif Olmayan Başa Çıkma: Kadercilik Özdeğer=2,172 Açıklama Yüzdesi %19,748	Alışveriş öncesinde/esnasında yaşadığım Corona virüs tehditini kabulleniyorum.	,845
	Alışveriş öncesinde/esnasında Corona virüs tehditinden dolayı yaşadığım strese engel olamıyorum.	,828
	Alışveriş öncesinde/esnasında yaşadığım Coronavirus tehditine karşı hiçbir şey yapılamayacağını düşünüyorum.	,727
Adaptif Olmayan Başa Çıkma: Kaçınma Özdeğer=1,533 Açıklama Yüzdesi %13,934	Alışveriş öncesinde/esnasında gerekli önlemleri aldığım için Coronavirus tehditini reddediyorum.	,943
	Coronavirus tehditinden dolayı alışveriş öncesinde/esnasında temastan kaçınıyorum.	,941
Adaptif Olmayan Başa Çıkma: Umutsuzluk Özdeğer=1,328 Açıklama Yüzdesi %12,076	Alışveriş öncesinde/esnasında gerekli önlemleri aldığım için Coronavirus tehditini reddediyorum.	,943
	Coronavirus tehditinden dolayı alışveriş öncesinde/esnasında temastan kaçınıyorum.	,941
KMO=0,678 ve Bartlett Test= 5615,344 sd=55 p=0,000		
Korunma Motivasyonu Özdeğer=2,427 Açıklama Yüzdesi %80,915	Corona virüs tehditi sonlansa bile alışveriş esnasında aldığım önlemleri sürdürme niyetindeyim.	,924
	Alışveriş esnasında Corona virüs tehditini başarılı bir şekilde engelleme niyetim vardır.	,902
	Alışveriş esnasında Corona virüs tehditine karşı deneyimlediğim önlemleri çevremdeki insanlara aktaracağım.	,872
*Tek faktör olduğundan KMO ve Bartlett test değerleri hesaplanamamıştır.		

3.3. Ölçüm Modelinin Değerlendirilmesi

Ölçüm modelinin değerlendirilmesinde birçok test kullanılmaktadır: Bileşik güvenilirlik (CR), Ortalama Açıklanan Varyans (AVE). Ramayah vd., (2018)'e göre, CR değerinin 0,70 ve AVE değerlerinin 0.50'nin üzerinde olma koşulu aranmaktadır. Bileşik güvenilirlik (CR) değerleri, gözlenen değişkenlerin gizil yapıyı hangi ölçüde temsil ettiğini göstermektedir (Fornell ve Larcker, 1981). Değişkenlerin ve alt boyutlarının güvenilirlik (Cronbach Alfa) katsayılarının 0.738 ile 0.959 arasında; bileşik güvenilirlik (CR) katsayılarının da 0.018 ile 0.970 arasında olması iç tutarlılık güvenilirliğini göstermektedir. Ortalama Açıklanan Varyans (AVE)'ye göre değişkenler arasındaki ilişki 0.195 ile 0.939 arasındadır. Görüldüğü üzere, adaptif olmayan başa çıkma tepkileri ve tehdiye karşı savunmasızlığın AVE değerleri standart (0.50) değerinin altında

kalmıştır. Fornel ve Larcker (1981) çalışmasında CR değerlerinin 0.70'in üzerinde olması durumunda AVE değerlerinin 0.50'nin altında olsa bile kabul göreceğini belirtmiştir. Tablo 5'de CR değerleri 0.70'in üzerinde olduğu için ölçüm modelinin birleşme geçerliğini sağlandığı nitelendirilmektedir.

Tablo 5. Ölçüm Modeli Sonuçları

	Cronbach alpha	Rho_A	CR	AVE
Tehdide Karşı Savunmasızlık	0.795	-0.651	0.018	0.195
Tehdit Şiddeti	0.898	0.898	0.937	0.831
Korku Duygusu	0.795	0.808	0.879	0.708
Tepki Yeterliliği	0.935	0.944	0.968	0.939
Öz Yeterlilik	0.902	0.908	0.931	0.773
Adaptif Başa Çıkma Tepkileri	0.959	0.961	0.970	0.890
Adaptif Olmayan Başa Çıkma Tepkileri	0.738	0.768	0.806	0.383
Korunma Motivasyonu	0.882	0.915	0.926	0.807

Covid-19 sürecindeki tehdit çekiciliği mesajları ile yükselen tehdit algılarının tüketicilerin korunma motivasyonları ve başa çıkma davranışlarına etkilerinin araştırılmasında SmartPLS 3.3.3. paket programı kullanılarak yapısal eşitlik modellemesi (SEM) kullanılmıştır. Yapısal eşitlik modeli, bir ya da birden fazla modelin denenmesi için kullanılan bir yöntemdir (Şimşek, 2007: 3). Modelin bu yönetime uygunluğunun test edilmesi amacıyla doğrulayıcı faktör analizinde ölçeklerin ayırım geçerliliği Fornell ve Larcker kriteri (1981) ile değerlendirilmiştir. Tablo 6 ayrışma geçerliliğinin sağlandığını göstermektedir. Dolayısıyla veriler yapısal analiz için uygundur.

Tablo 6. Ayrışma Geçerliliği Sonuçları

	Adaptif Başa Çıkma	Adaptif Olmayan Başa Çıkma	Korku Duygusu	Korunma Motivasyonu	Tehdide Karşı Savunmasızlık	Tehdit Şiddeti	Tepki Yeterliliği	Öz Yeterlilik
Adaptif Başa Çıkma Tepkileri	0.943							
Adaptif Olmayan Başa Çıkma Tepkileri	0.326	0.619						
Korku Duygusu	0.138	0.272	0.841					
Korunma Motivasyonu	0.447	0.393	0.345	0.898				
Tehdide Karşı Savunmasızlık	0.022	0.053	0.117	0.114	0.442			
Tehdit Şiddeti	0.102	0.370	0.216	0.367	0.212	0.912		
Tepki Yeterliliği	0.130	0.250	0.189	0.300	0.189	0.604	0.969	
Öz Yeterlilik	0.498	0.293	0.116	0.384	0.210	0.346	0.477	0.879

3.4. Hipotezlere İlişkin Bulgular

Araştırma hipotezlerini test etmek, yol katsayılarını; doğru etki analizini belirlemek için kullanılan yapısal eşitlik modeli kısmi en küçük kareler yol analizi (PLS-SEM) ile analiz edilmiştir. Bootstrapping tekniği uygulanmış ($p < 0.05$, $t\text{-value} > 1.96$), yol katsayı değerlerinin anlamlı olup olmadığı incelenmiştir. Bu bağlamda doğrusallık, standart hatalar, t ve p değerleri belirlenmiştir. Inner VIF değeri 5 eşik değerinin altında olursa (Hair vd., 2017; Ramayah vd.,

2018), eşdoğrusallığın biçimlendirici yapılarının hiçbirinde kritik seviyelere ulaşmadığı ve dolayısıyla PLS yol modelinin tahmini için bir sorun olmadığı sonucuna varılabilmektedir (Ramayah vd., 2018). Tablo 7’de görüldüğü gibi yol katsayıları ve p değerleri incelendiğinde H1b ve H2b hipotezleri reddedilmektedir.

Tehdide karşı savunmasızlığın korku üzerinde ve korkunun öz yeterlilik üzerinde etkilerinin anlamlı bulunmamasının nedenleri arasında, cevaplayıcıların toplumsal normlara uygun cevap verme yönünde eğilimleri, anket ifadelerinin anlaşılmasında ya da kullanılan ölçeklerin yetersizliği olabileceği gibi örneklem büyüklüğünün bu ifadeler dikkate alındığında yetersiz kalması sayılabilmektedir. Bununla birlikte, H1a, H2a, H3a, H3c, H3b, H3d, H4a hipotezleri desteklenmektedir. Varyans enflasyon faktörü (VIF) değerleri 5’in altındadır ve eşdoğrusallık problemi yoktur.

Tablo 7. Araştırma Modeline İlişkin Yol Katsayıları (Doğrudan Etki)

Hipotezler	β katsayısı	Standard sapma	T değeri	p değeri	VIF	Ho
H1a Tehdit Şiddeti → Korku Duygusu	0.200	0.052	3.840	.000	1.047	Desteklendi
H1b Tehdide Karşı Savunmasızlık → Korku Duygusu	0.074	0.099	0.744	.457	1.047	Red
H2a Korku Duygusu → Tepki Yeterliliği	0.189	0.054	3.517	.000	1.000	Desteklendi
H2b Korku Duygusu → Öz Yeterlilik	0.116	0.063	1.847	.065	1.000	Red
H3a Tepki Yeterliliği → Adaptif Başa Çıkma Tepkileri	-0.140	0.061	2.299	.022	1.294	Desteklendi
H3b Öz Yeterlilik → Adaptif Başa Çıkma Tepkileri	0.565	0.047	12.042	.000	1.294	Desteklendi
H3c Tepki Yeterliliği → Adaptif Olmayan Başa Çıkma Tepkileri	0.137	0.064	2.162	.031	1.294	Desteklendi
H3d Öz Yeterlilik → Adaptif Olmayan Başa Çıkma Tepkileri	0.229	0.058	3.970	.000	1.294	Desteklendi
H4a Adaptif Başa Çıkma Tepkileri → Korunma Motivasyonu	0.466	0.052	8.514	.000	1.000	Desteklendi

Note: $p < 0.05$, $t\text{-value} > 1.96$

Hair vd. (2013)’e göre PLS yol modellerinde R^2 değerlerinin açıklama oranları 0.75 ise önemli, 0.50 ise orta ve 0.25’den düşük ise zayıf olarak tanımlanmaktadır. Tablo 8’deki tepki yeterliliği ve öz yeterliliğin adaptif başa çıkma tepkileri üzerindeki etkisi (%26,3) orta seviyede olduğunu, diğerlerinin zayıf olduğunu göstermektedir.

Tablo 8. Modelin R^2 Değerleri ve Model Tahmin Gücü Değerleri

	R^2	SSO	SSE	Q^2
Tepki Yeterliliği	0.036	1090.000	1059.547	0.028
Öz Yeterlilik	0.013	2180.000	2160.828	0.009

Korku Duygusu	0.052	1635.000	1595.471	0.024
Adaptif Başa Çıkma Tepkileri	0.263	2180.000	1679.671	0.230
Adaptif Olmayan Başa Çıkma Tepkileri	0.101	3815.000	3686.013	0.034
Korunma Motivasyonu	0.199	1635.000	1387.223	0.152

Modelin tahmin gücü değerleri için Q^2 değeri Blindfolding yöntemi ile incelenmiştir. Endojen değişkenlerin tahmin katsayılarının 0'dan büyük olması modelin tahmin doğruluğunun kabul edilebilir olduğunu göstermektedir (Sarstedt vd., 2017: 21). Bu doğrultuda modelin öngörülse tahmin gücü düzeyi yeterli bulunmuştur. Smart-PLS'de uyum iyiliği GoF (The goodness-of-fit index) ile değerlendirilir (Tenenhaus vd., 2005: 173). GOF değerleri 0 ile 1 arasındadır; burada 0.10 (küçük), 0.25 (orta) ve 0.36 (büyük) değerleri yol modelinin genel doğrulamasını göstermektedir. Tablo 9'a göre GoF değeri %27,3 olması sebebiyle genel uyum iyiliği indeksinin orta seviyede olduğu söylenebilir.

Tablo 9. Uyum İyiliği İndeksi Hesaplaması

Boyutlar	AVE	R ²
Tehdide Karşı Savunmasızlık	0.195	-
Tehdit Şiddeti	0.831	-
Korku Duygusu	0.708	0.052
Tepki Yeterliliği	0.939	0.036
Öz Yeterlilik	0.773	0.013
Adaptif Başa Çıkma Tepkileri	0.890	0.263
Adaptif Olmayan Başa Çıkma Tepkileri	0.383	0.101
Korunma Motivasyonu	0.807	0.199
Ortalama Değer (OD)	5.526/8=0.69075	0.884/6=0.1085
GoF: $\sqrt{AVE \times R^2}$	0.2737	

Etki büyüklüğü, her bir dışsal gizli yapının içsel gizli yapı üzerindeki etkisini göstermektedir. Cohen (1988)'e göre, $f^2 \geq 0.02$, $f^2 \geq 0.15$ ve $f^2 \geq 0.35$ değerleri, sırasıyla zayıf, orta ve yüksek etki büyüklüklerini temsil etmektedir. Tablo 10'a göre öz yeterlilik, adaptif başa çıkma tepkileri üzerinde orta derecede (%33,4) bir etki büyüklüğüne ve adaptif başa çıkma tepkileri, korunma motivasyonu üzerinde orta derecede (%24,9) bir etki büyüklüğüne sahiptir.

Tablo 10. Etki Büyüklüğü Değerleri

	Adaptif Başa Çıkma Tepkileri	Adaptif Olmayan Başa Çıkma Tepkileri	Korku Duygusu	Tepki Yeterliliği	Öz Yeterlilik	Korunma Motivasyonu
Tehdit Şiddeti			0.040 (Zayıf)			
Tehdide Karşı Savunmasızlık			0.006 (Etki Yok)			
Korku Duygusu				0.037 (Zayıf)	0.014 (Etki Yok)	
Tepki Yeterliliği	0.020 (Zayıf)	0.018 (Etki Yok)				
Öz Yeterlilik	0.334 (Orta)	0.043 (Zayıf)				

Adaptif Başa Çıkma Tepkileri						0.249 (Orta)
---	--	--	--	--	--	--------------

SONUÇ VE TARTIşMA

2019 yılında hızla tüm dünyaya yayılan Covid 19 pandemisi, özellikle tüketici davranışlarında yarattığı etkileri ortaya koyma açısından birçok araştırmacının çalışmalarına konu olmuştur. Yapılan akademik çalışmalar, korku ve Covid-19 virüsünü önleme davranışları arasında anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır (Anaki ve Sergay, 2021; Chang vd., 2020; Harper vd., 2020). Harper vd. (2020), çalışmalarında Covid-19'a karşı daha fazla korku duygusu yaşayan kişilerin, düzenli olarak el yıkama ve sosyal mesafe gibi önerilen önleyici sağlık davranışlarına daha fazla önem verdiğine dikkat çekmiştir. Bununla birlikte, Covid-19 döneminde tüketicilerin korku duyguları daha ağır basmakta, buna yönelik tehdidin de etkisiyle hem korunma eğilimlerinde artış yaşandığı hem de perakende alışverişlerinin daha çok temel ihtiyaçları gidermeye yönelik olması, satın alma kararlarının daha rasyonel çerçevede geliştiğini göstermektedir. Araştırma bulgularına göre, A perakende firmasından alışveriş yapan tüketicilerin, Eger vd. (2021), McKinsey (2020) ve UNCTAD (2020)'in bulgularıyla benzer şekilde, hijyen ve temel gıda maddelerine talebinin arttığını göstermektedir.

Tehdit algısının korkuya yönelik etkisi incelendiğinde, çalışmanın Dedeoğlu ve Ventura (2012, 2017) bulgularını desteklediği görülmektedir. Tehdit şiddetinin endişe, panik ve korku duygusu yaratması kaçınılmazdır. Pandemi esnasında tüketiciler tarafından benimsenen yeni davranışların korku ile satın alma dönemine evirildiği görülmüştür. Burada, Covid-19'un halk sağlığı açısından ciddi bir risk oluşturması sebebiyle, tehdidin varlığı, anlamı, önceden planlanan toplumsal ve kişisel önlemlerin önemi ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte sağlık tehdidinin şiddeti potansiyel bir risk oluşturuyorsa, hastalığın önlenmesi ve kontrolüne yönelik motive edici davranışlar ortaya çıkmaktadır. Araştırma modeli doğrultusunda, gerçekleştirilen hipotez testleri bütünsel olarak Covid-19 döneminde algılanan tehdidin şiddetinin korkuyu artırırken, korku duygusunun da tepki yeterliliğini arttırdığını göstermektedir. Kim vd. (2021)'in bulgularına göre, öz yeterlilik, kişiyi daha umutlu hissettirmede etkin bir rol oynamakta, tepki yeterliliği ise insanların daha az korku duymalarına yardımcı olduğu ortaya konmuştur. Diğer bir ifadeyle, şiddetli tehdit algılayanların korkusu artmakta ve verilecek tepkilerin yeterliliğine ilişkin görüşleri güçlenmektedir. Öz yeterliliğin ve tepki yeterliliğinin hem rasyonel problem özemeye dayalı adaptif başa çıkma davranışları hem de rasyonel olmayan tepkilere dayanan adaptif olmayan başa çıkma davranışlarını tetikleyebildiğine yönelik hipotezler de desteklenmiştir.

Floyd vd. (2000) ve Rad vd. (2021)'in bulgularını destekler nitelikte olduğu gibi kişinin kendini veya başkalarını koruma altına alması ve bunu fiilen gerçekleştirmesi rasyonel olan adaptif başa çıkma tepkilerini arttırmaktadır. Bu çalışmada olduğu gibi önerilen tepkilerin yeterliliğine ilişkin değerlendirmelerin olumlu olması durumunda adaptif, tersi durumunda adaptif olmayan tepkiler verilmektedir. Fry ve Prentice-Dunn (2006); Prentice-Dunn vd., (2001) bulgularıyla benzer şekilde, tehdit altındaki kişilerin umutsuz, kaderci olma ve kaçınma gibi adaptif olmayan davranış tepkilerinden uzaklaşmak için öz yeterlilik ve tepki yeterliliğini ortaya çıkarmalarının gerekli olduğu nitelendirilmiştir. Tüketicilerin korku algısından dolayı özellikle fiziksel mağazalarda daha dayanıklı, temiz, sağlıklı ve korunaklı ambalajlar tercih edip, daha temassız

bir yaşam tercih etmesi ve oluşan bu zorluklarla daha fazla bilinçli davranışlar sergileyerek, kendi bilgi, beceri ve yetenekleriyle tehditle baş etmesi muhtemeldir. Rasyonel, yani adaptif başa çıkma davranışları sergileyen tüketicilerin tehdide karşı önlem alma ve sürdürme niyetleri, diğer bir ifadeyle korunma motivasyonları yüksek bulunmuştur. Tüketicilerin perakende alışverişleri esnasında virüs tehdidinin varlığı, şiddetli ve riski seviyesi yüksek ise umutsuzluk, kaçınma ve kadercilik duyguları daha ağır basmaktadır. Tam tersi bir etki durumu söz konusu olduğunda ise hem fiziksel hem de çevrimiçi kanallarda tehdidi önleme eğilimi daha rasyonel ve planlı gelişmektedir. Bu bulguların yanı sıra modelde yer alan tehdite karşı savunmasızlık duygusunun korkuya ve korkunun da öz yeterlilik üzerindeki etkisi desteklenememiştir. Tehdide karşı savunmasızlığın korku duygusuna yönelik çelişkisi, A perakende şirketinin uyguladığı pazarlama yaklaşımından kaynaklı olabilmektedir. Öncelikli olarak, Türkiye genelinde iyi bir itibar yaratan şirketin, tüketicilere güvenilir ve kaliteli bir hizmet ortamı sunması korku duygusunun anlık etkisini azaltabilmektedir. Bu da aslında var olan tehditin algılama biçiminin daha kişisel olabileceğini gösterebilmektedir. Bu hipotezlerin desteklenmemesi nedenleri arasında cevaplayıcıların toplumsal normlara uygun cevap verme yönünde eğilimleri, anket ifadelerinin anlaşılmasında kullanılan ölçeklerin yetersizliği olabileceği gibi örneklem büyüklüğünün bu ifadeler dikkate alındığında yetersiz kalması gibi sebepler olabilmektedir. Gelecek çalışmalarda bu değişkenlerin farklı ölçeklerle ölçülmesi tavsiye edilebilir.

Rad vd. (2021)'in bulgularına göre koruma motivasyonuna yol açan tepki ve öz yeterliliğin adaptif başa çıkma tepkilerine yönelik etkisi fazladır. Bunun nedeni rasyonel olan adaptif başa çıkma tepkilerinin değerlendirilmesinden önce tehdidin ne olduğunun tanımlanması gerekmektedir. Burada önemli olan nokta, tüketicinin alışveriş esnasında virüsün etkisini azaltacak deneyimsel bilgileri edinmesidir. Svennefelt vd., (2018)'in bulgularına göre korku ve mutluluk gibi duygular, davranışı belirleyen bilişsel sürecin yalnızca bir bölümünü temsil etmektedir, hedeflenen korunma davranışlarında tepki ve öz yeterliliği artırmak için daha uyumlu çabalara ihtiyaç vardır. Eğer tüketiciler, perakende şirketinin güvenilir bir ortamda ürün/hizmet sağlandığına inanıyorlarsa, virüsü engellenme başarısı ve tehditle başa çıkma davranışları da o denli yüksektir. Bununla birlikte tüketicinin perakendeciye yönelik satın alma sıklığının ne oranda gerçekleştirdiği ve buna yönelik memnuniyetinin ne oranda değiştiği de önemli olmaktadır.

Tüketicilerin virüsten korunmak için çeşitli becerilere sahip olması, bilgi sahibi olması veya medya kanalları sayesinde kendini ve çevresini bilinçlendirmesi, ona göre satın alma eğilimi göstermesi ya içgüdüsel ya da sonradan öğrenilmiş bir özelliktir. Diğer bir ifadeyle, kişi alışveriş esnasında corona virüsün şiddetine karşı yüksek düzeyde tedbir alıyor ve çevresinden ya da medya kanallarından edindiği bilgiler dahilinde virüsün bulaşma riskini azalttığına inanıyorsa, alışveriş alışkanlığının daha rasyonel problem çözme odaklı olduğundan bahsedebilir. Ancak, eğer alışveriş esnasında kişinin tedbir düzeyi ve inancı düşük ve perakende şirketi de yeterli düzeyde temizlik kurallarına uymuyorsa o zaman umutsuzluğa kapılma, virüsten kaçınma ve kadercilik bir yaklaşım ihtimalinin de yaşanması söz konusu olabilmektedir. Bu çalışma, Covid-19 pandemi sürecinde gerçekleştiği için tüketicilerin ankete yönelik ikna edilme ve katılım süreçlerinin sağlanmasında büyük bir zorluk yaşanmıştır. Bununla birlikte, örneklem sayısının sınırlı kalması da diğer önemli bir kısıttır. İleriki çalışmalarda daha büyük örneklemle çalışılabileceği gibi nitel araştırmalarla tüketici içgörüsü zenginleştirilebilir.

Ayrıca, Covid-19 tehdidine yönelik üretilen aşı türlerinin insan vücudundaki etkisinin birbirinden farklı etkisi, sağlık otoritelerinin açıklamalarında algılanan çelişki ve evrensel nitelikte çok fazla tartışmalara sebep olması, toplumda korku duygusunu uyandırabilmektedir. Aşı karşıtı insanların çoğalmasıyla birlikte yaratılan olumsuz çağrışımların tüketici algılarına, kültürel farklılıklara ve motivasyonlarına yönelik etkisinin gelecek çalışmalarda araştırılmasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Abraham, S. C. S., Sheeran, P., Abrams, D. ve Spears, R. (1994). Exploring teenagers' adaptive and maladaptive thinking in relation to the threat of HIV infection. *Psychology and Health*, 9, 253-272.

Accenture. (2020). COVID-19 will permanently change consumer behaviour. Available at: <https://www.accenture.com/us-en/insights/consumer-goods-services/coronavirus-consumer-behavior-research>

Addo, Clement P., Jiaming, F., Kulbo, Bakabbey N. ve Liangqiang, L. (2020). COVID-19: fear appeal favoring purchase behavior towards personal protective equipment. *The Service Industries Journal*, 1-20. doi: 10.1080/02642069.2020.1751823.

Ahmed, R. R., Streimikiene, D., Rolle, J. A., ve Duc, P. A. (2020). The COVID-19 Pandemic and the Antecedents for the Impulse Buying Behavior of US Citizens. *Journal of Competitiveness*, 12(3), 5–27. <https://doi.org/10.7441/joc.2020.03.01>.

Ahorsu, D. K., Lin, Ch. Y., Imani, V., Saffari, M., Griffiths, M. D., ve Pakpour, A. H. (2020). The fear of COVID-19 scale: development and initial validation *International Journal of Mental Health and Addiction*, 1-9, doi: 10.1007/s11469-020-00270-8 Published online March, 2020.

Anaki D. ve Sergay J. (2021). Predicting health behavior in response to the coronavirus disease (COVID-19): worldwide survey results from early. *PLoS One*, doi: 10.1371/journal.pone.0244534.

Bundesverband E-Commerce und Versandhandel (BEVH). (2020). Corona-Pandemie Führt zu Deutlichem Umsatzverlust im Onlinehandel. Available at: https://www.bevh.org/fileadmin/content/05_presse/Pressemitteilungen_2020/200406__PM_Zahlen_1_Quartal_2020_im_Online-Handel.pdf, Accessed on 9 April 2020.

Biana, H. T. ve Joaquin, J. J. B. (2020). The ethics of scare: COVID-19 and the Philippines' fear appeals. *Public Health*, 183, 2-3, doi: 10.1016/j.puhe.2020.04.017.

Chang, K. C., Strong, C., Pakpour, A. H., Griffiths, M. D., ve Lin, C. Y. (2020). Factors related to preventive COVID-19 infection behaviors among people with mental illness. *Journal of the Formosan Medical Association*, 119, 1772–1780, doi: 10.1016/j.jfma.2020.07.032.

Cohen, J. E. (1988). *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.

Cox, D. N., Koster, A. ve Russell, C. G. (2004). Predicting intentions to consume functional foods and supplements to offset memory loss using an adaptation of protection motivation theory. *Appetite*, 43(1), 55-64, doi: 10.1016/j.appet.2004.02.003.

Dannenbergh, P., Fuchs, M., Riedler, T. ve Wiedemann, C. (2020). Digital transition by COVID-19 pandemic? The German food online retail. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 111(3), 543-560.

Dedeoğlu, A. O. ve Ventura, K. (2017). Consumer Responses to Swine Flu (H1N1) Threat and Fear Arousing Communications: The Case of Turkey, The Customer is NOT Always Right? *Marketing Orientations in a Dynamic Business World*. Colin Campbell, Springer, LA, 249-256.

Dedeoğlu, A. O. ve Ventura, K. (2011). Consumer responses to swine flu (H1N1) threat and fear arousing communications: the case of Turkey. Paper presented at the Academy of Marketing Science World Marketing Conference.

Dedeoğlu, A. O. ve Ventura, K. (2012). Analysis of consumer responses to health threat of genetically modified foods: A pilot study. *İktisat İşletme ve Finans*, 27 (313), 35-56.

Deloitte. (2020). Küresel covid-19 salgınının Türkiye’de farklı kategorilere etkileri. Nisan Raporu 2020, available at: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/consulting/kuresel-covid-19-salgininin-turkiyede-farkli-kategorilere-etkileri.pdf>

Eger, L., Komárková, L., Egerová, D. ve Micik, M. (2021). The effect of COVID-19 on consumer shopping behaviour: Generational cohort perspective. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 61, 7-8, doi: 102542. 10.1016/j.jretconser.2021.102542.

Eppright, D. R., James, Hunt B., Tanner, J. F. ve Franke, George R. (2002). Fear, Coping, and Information. *Health Marketing Quarterly*, 20(1), 51-73, doi: 10.1300/J026v20n0105.

Eppright, D. R., Tanner, J. F. ve Hunt, James B. (1994). Knowledge and the ordered protection motivation model: Tools for preventing AIDS. *Journal of Business Research*, 30(1), 13–24.

Floyd, D. L., Prentice-Dunn, S., ve Rogers, R. W. (2000). A meta-analysis of research on protection motivation theory. *Journal of Applied Social Psychology*, 30(2), 407-429.

Fornell, C. ve Larcker, D. F. (1981). Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error. *Journal of Marketing Research*, 48, 39-50.

Fry, R. B., ve Prentice-Dunn, S. (2006). Effects of a psychosocial intervention on breast self-examination Attitudes and behaviors. *Health Education Research*, 21(2), 287–295.

Glascoff, D. W. (2000). A Meta-Analysis of Fear Appeals: Implications for Effective Public Health Campaigns. *Marketing Health Services*, 20(4), 35.

GlobeNewswire. (2021). Global Retail Market Report 2021: COVID-19 Impact and Recovery, available at: <https://www.globenewswire.com/fr/news-release/2021/02/19/2178719/28124/en/Global-Retail-Market-Report-2021-COVID-19-Impact-and-Recovery-Historic-and-Forecast-2015-2020-2020-2025F-2030F.html>

Gore, P., Madhavan, S., Curry, D., McClurg, G., Castiglia, M., Rosenbluth, A. S., Smego, A. R. (1998). Persuasive Messages. *Marketing Health Services*, 18(4), 32-43.

Gore, T. D. ve Bracken, C. C. (2005). Testing the Theoretical Design of a Health Risk Message: Reexamining the Major Tenets of the Extended Parallel Process Model. *Health Education & Behavior*, 32(1), 27–41, doi:10.1177/1090198104266901.

Hair, J. F., Hult, T. M., Ringle, C. M., ve Sarstedt, M. (2017). A primer on partial least square structural equation modeling (PLS-SEM). Sage Publications.

- Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., ve Sarstedt, M. (2013). *A Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM)*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Halm, S. (2020). *Corona und Online-Lebensmittelhandel*. Available at: <https://www.ibusiness.de/members/aktuell/db/909947sh.ht-ml?pay=1>.
- Harper, C. A., Satchell, L., Fido D. ve Latzman, R. (2020). Functional fear predicts public health compliance in the COVID-19 pandemic. *Int. J. Ment. Health Addict*, 1–14, doi: 10.31234/OSF.IO/JKFU3.
- Henson, S., Cranfield, J., ve Herath, D. (2010). Understanding consumer receptivity towards foods and non-prescription pills containing phytosterols as a means to offset the risk of cardiovascular disease: an application of protection motivation theory. *International Journal of Consumer Studies*, 34, 28-37.
- Hobbs, J. E. (2020). Food supply chains during the COVID-19 pandemic. *Canadian Journal of Agricultural Economics/Revue*, 68, 171-176, doi: 10.1111/cjag.12237.
- Hyman, M. R. ve Tansey, R. (1990). The Ethics of Psychoactive Ads. *Journal of Business Ethics*, 9(2), 105-114.
- Iyer, G. R., Blut, M., Xiao, S. H. ve Grewal, D. (2020). Impulse buying: a meta-analytic review. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 48 (3), 384-404, doi: 10.1007/s11747-019-00670-w.
- Jiang, X., Elam, G., Yuen, C., Voeten, H., de Zwart, O., Veldhuijzen, I, Brug, J. (2009). The perceived threat of SARS and its impact on precautionary actions and adverse consequences: a qualitative study among Chinese communities in the United Kingdom and the Netherlands. *International Journal of Behavioral Medicine*, 16(1), 58–67.
- Kigatiira, Kinya K. (2020). Efficacy Of Fear Appeals On Adoption Of Covid19 Preventive Measures: A Case Of Boda Boda Riders In Nairobi County, KENYA. *International Journal of Research- Granthaalayah*, 8(6), 219-228.
- Kim, J., Yang, K., Min, J. ve White, B. (2021). Hope, fear, and consumer behavioral change amid COVID-19: Application of protection motivation theory. *International Journal of Consumer Studies*. Wiley, ISSN 1470-6431, ZDB-ID 2141394-0.
- Laato, S., Islam, N. A. K. M., Farooq, A. ve Dhir, A., (2020). Unusual purchasing behavior during the early stages of the COVID-19 pandemic: the stimulus-organism-response approach. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 57 (102224), 1-12, doi: 10.1016/j.jretconser.2020.102224.
- Laros, F. J. M. ve Steenkamp, J. E. M. (2004). Importance of Fear in the Case of Genetically Modified Food. *Psychology and Marketing*, 21(11), 889-908.
- LaTour, M. S., Snipes, R. L. ve Bliss, S. J. (1996). Don't Be Afraid to Use Fear Appeals: An Experimental Study. *Journal of Advertising Research*, 36(2), 59-68.
- Lazarus, R. S., ve Launier, R. (1978). Stress-Related Transactions between Person and Environment. In: Pervin L.A., Lewis M. (Eds) *Perspectives in Interactional Psychology*. Springer, Boston, MA, doi: 10.1007/978-1-4613-3997-7_12.
- Lench, H., ve Levine, L. (2005). Effects of fear on risk and control judgements and memory: Implications for health promotion messages. *Cognition and Emotion*, 19 (7), 1049-1069, doi: 10.1080/02699930500203112.

Leventhal, H. (1970). Findings and Theory in the Study of Fear Communications. *Advances in Experimental Social Psychology*, 5, 111-186. L. Berkowitz, (Eds), New York: Academic Press.

Makarovs, K. ve Achterberg, P. (2017). Contextualizing educational differences in “vaccination uptake”: A thirty nation survey. *Social Science and Medicine*, 188, 1–10.

McCrae, R. R. (1984). Situational determinants of coping responses: Loss, threat, and challenge. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 919-928.

Mcdaniel, S. W. ve Zeithaml, V. A. (1984). The effect of fear on purchase intentions. *Psychology and Marketing*, 1(3–4), 73-82, doi: 10.1002/mar.4220010308.

McKinsey&Company. (2020). A global view of how consumer behavior is changing amid COVID-19, available at: <https://www.mckinsey.com/~/media/McKinsey/Business%20Functions/Marketing%20and%20Sales/Our%20Insights/A%20global%20view%20of%20how%20consumer%20behavior%20is%20changing%20amid%20COVID%2019/20200707/covid-19-global-consumer-sentiment-20200707.pdf>

McNeill, A., Harris, P. R. ve Briggs, P. (2016). Twitter influence on UK vaccination and antiviral uptake during the 2009 H1N1 pandemic. *Frontiers in Public Health*, 4, 26.

Menard, P., Bott, G. J., ve Crossler, R. E. (2017). User motivations in protecting information security: Protection motivation theory versus self-determination theory. *Journal of Management Information Systems*, 34(4), 1203-1230.

Merriam-Webster. (2021). Available at: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/fear>

Moral&Partners. (2020). COVID-19 SALGINININ PERAKENDE SEKTÖRÜNE ETKİSİ, Available at: https://www.taider.org.tr/images/belgeler/covid_19_parekende_sektorune_etkisi_moralpartners_22032020_clean.pdf

Nakhate, Baban S. ve Jain, N. (2020). The Effect of Coronavirus on E Commerce. *Studies in Indian Place Names (UGC CARE Journal)*, 40(68), 516-518.

Nicola, M., Alsafi, Z., Sohrabi, C., Kerwan, A., Al-Jabir, A., Iosifidis, C., Agha, M. ve Agha, R. (2020). The Socio-Economic Implications of the Coronavirus and COVID-19 Pandemic: A Review, *International Journal of Surgery*, 78, 185-193, doi: 10.1016/j.ijssu.2020.04.018.

Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2021). Global Value Chains: Efficiency and Risks in the Context of COVID-19. Available at: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/global-value-chains-efficiency-and-risks-in-the-context-of-covid-19-67c75fdc/>.

O'Keefe, D. J. (1990). *Persuasion: Theory and Research*. Newbury Park, CA: Sage Pub.

Park, O., Hoover, L., Dodd, T., Huffman, L. ve Feng, D. (2011). The use of the modified Protection motivation theory to explore adult consumers= functional foods consumption behavior, 16th Graduate Students Research Conference, University of Massachusetts Ainerst Community, 1 June.

Peters, G. J. Y., Ruiters, R. A. C., ve Kok, G. (2013). Threatening communication: A critical re-analysis and a revised meta analytic test of fear appeal theory. *Health Psychology Review*, 7(1), 8-31, doi: 10.1080/17437199.2012.703527.

- Posey, C., Roberts, Tom L., Lowry, Benjamin P., Courtney, J. ve Bennett, Rebecca J. (2011). Motivating the insider to protect organizational information assets: Evidence from protection motivation theory and rival explanations, *Proceedings of the Dewald Roode Workshop in Information Systems Security 2011*, 1–51. Blacksburg, Virginia, USA, September 22–23.
- Prentice, C., Chen, J. ve Stantic, B. (2020). Timed intervention in COVID-19 and panic buying. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 57, 102203, doi: 10.1016/j.jretconser.2020.102203.
- Prentice-Dunn, S., Floyd, D. L. ve Flournoy, J. M. (2001). Effects of persuasive message order coping with breast cancer information. *Health Education Research*, 16(1), 81–84.
- Rad, Roghyeh E., Mohseni, S., Kamalzadeh, Takhti, H., Azad, Hassani M., Şahhabi, N., Aghamolaei, T. ve Norozyan, F. (2021). Application of the protection motivation theory for predicting COVID-19 preventive behaviors in Hormozgan, Iran: a cross-sectional study. *BMC Public Health*, 21, 466, doi: 10.1186/s12889-021-10500-w.
- Ramayah, T., Cheah, J., Chuah, F., Ting, H., ve Memon, M. A. (2018). Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM) using SmartPLS 3.0: An updated guide and practical guide to statistical analysis (2nd ed.). Kuala Lumpur, Malaysia: Pearson.
- Reznik, A., Gritsenko, V., Konstantinov, V., Hamenka, N. ve Isralowitz, R. (2020). COVID-19 Fear in Eastern Europe: Validation of the Fear of COVID-19 Scale. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 1-6, doi: 10.1007/s11469-020-00283-3.
- Rippetoe, P. A. ve Rogers, R. W. (1987). Effects of components of protection-motivation theory on adaptive and maladaptive coping with a health threat. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(3), 596–604, doi: 10.1037/0022-3514.52.3.596.
- Rogers, R. W. (1983). Cognitive and Physiological Processes in Fear Appeals and Attitude Change: A Revised Theory of Protection Motivation. In (Eds). John Cacioppo and Richard Petty, *Social Psychophysiology*, 153-176. New York: Guilford Press.
- Rogers, R.W. (1975). A protection motivation theory of fear appeals and attitude change. *Journal of Psychology*, 91, 93-114.
- Ruiter, R. A. C., Kessels, L. T. E., Peters, G. J. Y., ve Kok, G. (2014). Sixty years of fear appeal research: Current state of the evidence. *International Journal of Psychology*, 49(2), 63-70, doi: 10.1002/ijop.12042.
- Sarstedt, M., Ringle, C. M. ve Hair, J. F. (2017). Partial Least Squares Structural Equation Modeling. *Handbook of Market Research*, 1-40. doi: 10.1007/978-3-319-05542-8_15-1.
- Scarpa, R. ve Thiene, M. (2011). Organic food choices and Protection Motivation Theory: Addressing the psychological sources of heterogeneity. *Food Quality and Preference*, 22(6), 532-541.
- Şencan, H. (2005), *Sosyal ve Davranışsal Ölçümlerde Güvenilirlik ve Geçerlilik*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Sharifirad, G., Yarmohammadi, P., Sharifabad, M.A.M. ve Rahaei, Z. (2014). Determination of preventive behaviors for pandemic influenza A/H1N1 based on protection motivation theory among female high school students in Isfahan, *Iranian Journal of Health Education and Health Promotion*, 3-7.

Sheth, J. (2020). Impact of Covid-19 on consumer behavior: will the old habits return or die? *Journal of Business Research*, 117, 280-283.

Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş Temel İlkeler ve Lisrel Uygulamaları*, Ankara: Ekinoks Basım.

Stoecklin, S. B., Rolland, P., Silue, Y., Mailles, A., Campese, C., Simondon, A., ... Levy-Bruhl, D. (2020). First cases of coronavirus disease 2019 (COVID-19) in France: surveillance, investigations and control measures, January 2020, *Euro Surveill*, 25(6), 2000094, doi: 10.2807/1560-7917.ES.2020.25.6.2000094.

Stolow, Jeni A., Moses, Lina M., Lederer, Alyssa M. ve Carter, R. (2020). How Fear Appeal Approaches in COVID-19 Health Communication May Be Harming the Global Community, *Health Education and Behaviour*, 47(4), 531-535.

Svennefelt, Alwall C., Hunter, E. ve Lundqvist, P. (2018). Evaluating The Swedish Approach to Motivating Improved Work Safety Conditions on Farms: Insights from Fear Appeals and the Extended Parallel Processing Model. *Journal of Agromedicine*, 23(4), 355-373, doi: 10.1080/1059924X.2018.1501454.

Tanner, J. F., Hunt, J. B., ve Eppright, D. R. (1991). The Protection Motivation Model: A Normative Model of Fear Appeals. *The Journal of Marketing*, 55, 36-45, doi: 10.2307/1252146.

Tenenhaus, M., Esposito Vinzi, V., Chatelin, Y.M. ve Lauro, C. (2005). PLS Path Modeling. *Computational Statistics & Data Analysis*, 48, 159-205.

Türkiye Bilişim Sanayicileri Derneği (TÜBİSAD). (2021). *Ekonominin Dönüştürücü Gücü: E-ticaret Etki Analizi 2020 Raporu*. Available at: <https://www.tubisad.org.tr/tr/guncel/detay/TUBISAD-%E2%80%9CEkonominin-Donusturucu-Gucu-E-ticaret-Etki-Analizi-2020-Raporu-Aciklandi/58/3243/0>

United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (2020). *Covid19 and E-commerce findings from a survey of online consumers in 9 countries, October report*. Available at: <https://unctad.org/news/covid-19-has-changed-online-shopping-forever-survey-shows>.

Wang, E., An, N., Gao, Z., Kiprop, E. ve Geng, X. (2020). Consumer food stockpiling behavior and willingness to pay for food reserves in COVID-19. *Food Security*, 12, 739-747, doi: 10.1007/s12571-020-01092-1.

Witte, K. (1992). Putting the fear back into fear appeals: The extended parallel process model. *Communication Monographs*, 59(4), 329-349, doi: 10.1080/03637759209376276.

Witte, K. (1993). Message and Conceptual Confounds in Fear Appeals: The Role of Threat, Fear and Efficacy. *The Southern Communication Journal*, 58(2), 147-155.

Witte, K. (1996). Predicting Risk Behaviors: Development and Validation of a Diagnostic Scale, *Journal of Health Communication*, 1(4), 317-342, doi: 10.1080/108107396127988.

Witte, K. ve Allen, M. (2000). A Meta-Analysis of Fear Appeals: Implications for Effective Public Health Campaigns. *Health Education & Behavior*, 27(5), 591-615, doi: 10.1177/109019810002700506.

World Health Organization (WHO). (2020). Available at: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>

Zhou, L., Turvey, C., Hu, W. ve Ying, R. (2016). Fear and Trust: How Risk Perceptions of Avian Influenza Affect the Demand for Chicken. *China Economic Review*, 40, 91-104, doi: 10.1016/j.chieco.2016.06.003.

Zwanka, Russell J. ve Buff, C. (2021). COVID-19 Generation: A Conceptual Framework of the Consumer Behavioral Shifts to Be Caused by the COVID-19 Pandemic, *Journal of International Consumer Marketing*, 33(1), 58-67, doi: 10.1080/08961530.2020.1771646.

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

EGE STRATEGIC
RESEARCH
JOURNAL

TERÖRİZM OLGUSUNA ELEŞTİREL REALİZM PERSPEKTİFİNDEN DALGA PARÇACIK İKİLİĞİ ARACILIĞIYLA ONTOLOJİK BAKIŞ

ONTOLOGICAL VIEW TO THE PHENOMENON OF TERRORISM FROM THE
CRITICAL REALISM PERSPECTIVE VIA WAVE-PARTICLE DUALITY

Hüseyin SÜRÜCÜ*

Öz

Çalıőma, ortak bir terör ve terörizm tanımının yapılamamasının nedenlerinden biri olarak olguya ontolojik bakıő açıısıyla yaklaőılmadıđını iddia etmektedir. Çünkü teröre maruz kalanlar (gözlemci) olguyu kendi pencerelerinden tanımlamaya gitmiőtir. Bu nedenle çalıőma odak noktasını terörizm olgusunun deđiőmeyen tarafları olarak belirleyerek olgunun ontolojik tanımının oluőturulmasına katkı sağlamak hedefindedir. Bu amaçla Rapoport'un modern terörizmi tarihsel olarak incelediği dalga modeli sečilmiőtir. Dalga modeli üzerinden ontolojik bir tanıma ulaőmak için bütünsel bir bakıő sağlamak amacıyla eleőtirel realizmden ve gözlemcinin göreceliği açısından kuantum teorisinin dalga-parçacık ikiliğinden yararlanılmıőtir. Çünkü dalga modeli incelendiğinde Rapoport olgunun açıklanmasına yönelik hem eleőtirel realizm hem de kuantum teorisi açısından ipuçları vermektedir. Böylelikle üç hedefe ulaőılmak istenmiőtir. Birincisi; Prozorov'un kuantumun sosyal bilimlerde kullanılması yönünde yaptığı eleőtirilerden kaçınmak; ikincisi, olgunun ontolojik açıdan tanımını yapmak ve üçüncüsü ise ontolojik anlamda bilimin birliğine katkı vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Terör, Terörizm, Eleştirel Realizm, Dalga/Parçacık İkiliği, Bilimin Birliği.

Abstract

The paper argues that one of the reasons why a common definition of terror and terrorism cannot be made is that the fact could not be approached ontologically. Because those who have been exposed to terror (the observer) went to determine the fact from their own perspective. For this reason, the aim of the study is to contribute to the formation of the ontological definition of the fact by determining the unchanging aspects of terrorism. So, the wave model in which Rapoport examines modern terrorism has been chosen. In order to achieve an ontological definition through the wave model, to provide a holistic view from the critical realism and the wave-particle duality of quantum theory in terms of the observer's relativity have been utilized. Being examined his paper, Rapoport gives clues for the explanation of the fact in terms of both critical realism and quantum theory. Thus, three aims have been sought to be achieved. First is to elude on Prozorov's criticism of the use of quantum in social sciences; The second is to define the fact ontologically and the third is to contribute to the unity of science ontologically.

Keywords: Terror, Terrorism, Critical Realism, Wave-Particle Duality, Unity Of Science.

* Dr., MSÜ ATASAREN Misafir Öğretim Üyesi, hsurucu79@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9104-2529.

GİRİŞ

İnsanlık tarihi kadar eski olan terör ve terörizm kavramlarının literatürde hala ortak bir tanımı yoktur (Nassar, 2005: 23). Literatürde yapılan tanımlar irdelendiğinde tamamının işlevsel olduğu gözükmemektedir. İşlevsel tanım, olguyu gözlemcinin bakış açısıyla ya da gözlemciye yansıdığı haliyle oluşturulmuştur (Sürücü, 2021: 394). Dolayısıyla tanım, gözlemciye göre değişmektedir. Bunun nedeni zihin yapımızda bilimin epistemolojik birliğinin ontolojik birliğine üstün gelmesidir. Ontolojik olarak bilimin birliği demek, Academia'nın girişinde yazan “*Geometri bilmeyen giremez (Ageometretos medeis eisito)*” ve günümüzün terimi “disiplinlerarası” kavramında örtük olarak bulunmaktadır. Dolayısıyla çalışma, ortak tanımın yapılamamasını, tanımların işlevsel olmasına yani olguya ontolojik olarak yaklaşılmasına bağlamaktadır. Olguya ontolojik olarak yaklaşılabilmesi sonucunda insan hem ontolojik hata yapmakta hem de bununla ilişkili olarak ontolojiyi epistemolojiye indirgemektedir. Ontolojik hata, olgunun gözlemciye daha baskın gelen özelliği üzerinden tanımlanması; olgunun ontolojisinin epistemolojisine indirgenmesi ise, olgunun yansımalarını çeşitli epistemik, açıklayıcı ya da pragmatik düşüncelerden oluşmuş yargılarla ortaya koyulmasıdır. Tahko (2021:4) buna epistemik yaklaşım adını vererek yargıyı olumlamaktadır. Bunun arkasında yatan felsefe ise, kartezyen bakışın temeli olan Newtoncu paradigmanın dogmatikleşmesinin getirdiği mekanik neden-sonuç ilişkisidir. Çünkü Newtoncu paradigma, iki nesne arasındaki çekimden (çalışmada olgu ve gözlemci olarak görülmelidir) ve bunları etkileyen üçüncü veya daha fazla değişkenin göz ardı edildiği bir evrenden bahsetmektedir. Dolayısıyla literatürdeki tanımları yapan her bir gözlemci olgunun kendine göre olgunun ontolojisinde yer alan baskın özelliğini öne çıkararak tanımlamıştır. Bu durumda akla olguyu tanımlayanların neden ontolojik olarak olguya bakamadıkları ve bunun bir hata olup olmadığı soruları gelmektedir. Bu bir hata değildir. Çünkü açıklama için indirgemek zorunludur ve bu yapılırken olguyu tanımlayan fakat olgunun oluşumunda etkisi tam anlamıyla örtük kalan bileşenlerin fark edilmemesi doğaldır. Burada asıl husus indirgemeyi yaparken kişinin yapacağı hataları öngörememesidir (Waltz, 1979: 68-69). Böylelikle gözlemlenen olgunun yayılım alanı belirsizleşerek hem olgu tam tanımlanamayacak hem de onun yanlış kullanılma ihtimali kolaylaşacaktır. Bu husus terör olgusu için de geçerlidir. Çünkü o, mekanik neden sonuç ilişkisinin öngördüğü gibi yalnızca süreci ve işleyiş biçimlerinin uygunluğu açısından gözlemlenmesi ve sınıflandırılması gereken ampirik bir gerçek değildir. Aynı zamanda terör onu uygulayan, kullanan ve ondan faydalanan aktörlerin inançlarından ve tüm bu öğeleri içerisine alan sistemden de müteşekkildir (Wight, 2009: 100). Burada bahse konu olan sistem, Waltz (1979: 48-49) 'un öne sürdüğü aktörü göz ardı eden ve kendisine olduğundan daha fazla değer biçilen uluslararası sistem değildir. Çalışma özelinde sistem, hem olguyu şekillendiren hem de olgunun kendisini (sistemi) şekillenmesini sağlayan bir yapıdır. Çalışma literatürdeki tanımları işlevsel gördüğünden olguya farklı açıdan yaklaşıldığı takdirde ontolojik olarak bir tanımın yapılabileceğini iddia etmektedir. Bu tanımın yapılabilmesi için çalışmanın dayandığı noktalar aşağıda belirtilmiştir.

a. Çalışma, ontolojik anlamda bilimin birliğini savunduğundan olguyu Badiou'nun tabiriyle bir oluş (being) olduğunu ve bunun sonucu olarak da olgunun, nihayetsiz (infinite), değişken (inconsistent) ve parçalarına tam ayrılmayan (non-atomic) bir nitelik olarak görmektedir (Badiou, 2022: 2).

b. Çalışmaya göre içerisinde yaşanılan evre, çevreyle ilişkiye giren aktörler ve olgu karmaşık uyabilen bir sistemdir. Bu tür yapılar, evre, zaman ve ilişkiye girdikleri diğer bileşenlerin etkisiyle oluşmasına rağmen Newtoncu paradigmanın aksine bileşenlerin ağırlığı ve konumu zamanın göreceli olması sebebiyle hem yapıyı hem de onu oluşturan bileşenleri nasıl etkilendiği determinist açıdan belirlenemez. Bu onları hem kaotikleştirmekte hem de kendileri için beka sorunu oluşturmaktadır (Cilliers, 2002, s. 3; Zohar, 2018, s. 18). Bunun nedeni de evre-aktör-olgu arasındaki ilişkinin hem birbirleriyle hem de kendi ilerinde doğrusal olmamasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu diğer bölümlerde açıklanan Heisenberg belirsizlik ilkesiyle de uyumludur.

c. Çalışma bilişselciliğin belirsizlik anlayışını benimsemektedir. Bu anlayışa göre belirsizliğin, bilginin katmanlardan oluşması ve olgu ile olguya ilişkili aktörlerin karmaşık uyabilen bir yapıda olması hasebiyle hem belirsiz hem de özneldir (Rathbun, 2007, s. 534). Bunun yanında aktörlerin ontolojik hataya ve ontolojiyi epistemolojiye indirgemek zorunda olması onların sınırlı bilişsel yeteneğe sahip olması anlamına da gelmektedir. nk insan doğası gereği meselenin farklı yönlerini göremediğinden, görüşünü onunla bağlantılı her Őeye genişletememektedir (Locke, 2021, s. 40). Dolayısıyla her aktörün kendi bekasını düşünmesi ve sistem içerisindeki ağırlığını bilememesi farklı olasılıklar kümesinin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu da aynı zamanda elde edilen bilginin katmanlardan oluşmasını kolaylaştırmaktadır. Bu da ortamda belirsizliği kalıcı kılmaktadır.

Çalışma olgunun ontolojik tanım için Newtoncu paradigmanın temeli olan pozitivist felsefenin aksine farklı bir felsefe ve bununla uyumlu bir teoriyle olguya yaklaşarak olgunun uzun sreler içerisinde (*longue duree*) değişmeyen, Tahko (2021:4)'ya göre indirgenebilen, özelliklerini ortaya koymak amacındadır. Bunun için eleştirel realizm felsefesi ve bu felsefeyle uyumlu kuantum teorisinin dalga parçacık ikiliğini Rapoport'un modern terörizmi tarihsel boyutta ele aldığı dalga modeli üzerinde uygulamıştır.

Çalışma, konusu bakımından olmasa da konuyu ele aldığı yaklaşım bakımından özgün bir çalışmadır. nk Türkçe literatürde uluslararası ve güvenlik alanında eleştirel realizm veya karmaşıklık ve kaos özeline yurt dışına oranla daha az çalışmaya sahip olduğu tespit edilmesine rağmen, kuantum teorisinin güvenlik alanına uyarlanması yönünde herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Uluslararası literatürde ise Alexander Wendt'in "Quantum Mind and Social Science Unifying Physical and Social Ontology" ve Security Dialogue'un Kasım 2020 sayısında "Uluslararası İlişkilerin Kuantumlaşması" zerine çalışmaları dikkat çekmektedir. Fakat bu noktada çalışmaya bazı eleştirilerin gelmesi muhtemeldir. Bunlardan ilki; Prozorov'un Wendt'e yönelttiği eleştirilerin çalışma özeline de geçerli olmasıdır. Prozorov, Wendt'e iki eleştiri yöneltmektedir. Bunlardan birincisi, sosyal fenomenlerin kuantum terimleriyle tanımlanması fenomenleri oluşturan farklı bileşenlerin göz ardı edilerek fiziksel dünyaya indirgenme riskini taşımasıdır. İkincisi de kuantum teorisini sosyal bilimlere adapte ederek onu ontoloji olarak tanımlanmasıdır (Prozorov, 2022: 159-160). Çalışma bu iki eleştirden kaçmak için olguyu açıklarken eleştirel realizmin bakış açısıyla kuantum teorisini kullanmıştır. Çalışmada teori, bir alanın düzenlenmesinin ve bu alandaki parçalar arasındaki bağıntıları tasvir eden bir araç olduğu varsayılmıştır (Waltz, 1979: 9-10). Dolayısıyla teori, sınırlandırılmış bir evren, evren içerisindeki düzenliliklerin keşfi ve bunların açıklanmasını içermektedir (Waltz, 1979: 117-118). Fakat kuantum teorisi özeline olguya yaklaşıldığında tam bir ontolojik tanımın yapılması da mümkün değildir. nk kuantum teorisi herşeyin

cevabı değildir ve eleştirel realizmin doğası da buna engeldir. Zaten fizik bilimi de ve bu bilime ait teori de araştırmadığı ya da ilgi alanına girmediği konularda kördür (Gabriel, 2015: 25). Bu durum teorinin sosyal bilimlerde de kullanılmayacağı anlamına gelmemektedir. Hatta çalışma özelinde eleştirel realizmin perspektifinde doğa bilimiyle ilişkili teorinin sosyal bilimlere adaptasyonu, sadece olguya yönelik önceden kalıplaşmış yanlışlıkları ortadan kaldırma ihtimalini ortaya çıkarmamakta aynı zamanda olguya farklı bir açıdan bakarak onun bilinmeyen taraflarını da göstermektedir. Çalışmaya yönelik muhtemel ikinci eleştiri, Rapoport'un olguya kendi bakış açısından bakmasından dolayı gözlemci olarak bağımlı değişken olmasıdır. Fakat Rapoport olguya her ne kadar kendi ve ülkesinin perspektifinden yaklaşmış olsa da ona tarihsel bir şekilde yaklaşarak ondaki değişimleri ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle olgunun çeşitli dönemlerde ve düzeylerde farklı karakter sergilediğini çevre-aktör-olgu üçgeninde açıklamaktadır. Dolayısıyla söz konusu model, onun düşünümselliğinin gereğidir. Bu da O'nun odaklandığı hususlarda dalga olarak nitelediği ideolojilerin, başka birinin perspektifinde parçacık olma ihtimalini olanaklı kılmaktadır. Ayrıca kuantum teorisi, gözlemciyi bağımlı değişken olarak kabul ettiğinden, bu konuda yöneltilecek eleştiriler anlamlı değildir. Bununla beraber çalışmada Rapoport'un modeli üzerinden ilerlenilmesi O'nun bakış açısının desteklenmesi anlamına gelmemektedir. Söz konusu model, örtük olarak olguya ontolojik bakan ve olgu üzerinde değişmeyenlerin ne olduğunu açığa çıkarılmasını sağlayan bir araç olduğu için seçilmiştir. Böylelikle literatürdeki terörizm tanımlarının aksine olgunun tarihsel değişimiyle ontolojik tanımın yapılmasının önü açılacağı düşünülmüştür. Çünkü yapılacak bir ontolojik tanımla devletlerin yapmış olduğu tanımın üstüne oturtulabilecek bir düzlemin varlığı ortaya koyulabilecektir. Bununla sadece kavramla ilgili yanlış kullanımların önüne geçilmesi sağlanmayacak aynı zamanda ileride yapılabilecek çalışmalar için farklı bakış açılarının yani farklı disiplinlerin kullanılmasının da öne çıkarılacağı değerlendirilmektedir.

Bu minvalde çalışma, dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, kuramsal çerçevedir. Burada önce eleştirel realizm ve kuantum teorisinin neden seçildiği, ikisi arasındaki temel benzerlikler açıklandıktan sonra eleştirel realizmle gerçeklik yani içinde bulunulan çevre ve olguyu açıklamak, anlamak ve yorumlamak için genel çerçeve belirlenmiştir. Kuantum teorisine çevrenin şekli ve çevre ile olgu arasındaki ilişkinin dalga-parçacık ikiliği ile nasıl işlediği ortaya koyulmuştur. Bu bölümde iki amaç güdülmektedir. Birincisi, eleştirel realizm ile kuantum arasındaki bağlantıyı kurmak ve olgunun kuantum teorisine açıklanabileceğini göstermektir. İkincisi, Rapoport'un modelinin incelenmesine temel oluşturmaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde Rapoport'un modern terörizmi tarihsel boyutta dalgalarla incelediği model, dalga/parçacık ikiliği üzerinden anlatılmıştır. Böylelikle dalgaların her coğrafya ya da merkeze aynı yoğunlukta yaklaşıp yaklaşmadığı irdelenerek olgunun değişmeyen tarafları ortaya çıkarılmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ilk iki bölümde elde edilen çıkarımlardan terör olgusuna farklı bir bakış açısıyla yaklaşarak ontolojik tanım yapılmıştır. Sonuç bölümünde ise olguya ontolojik yaklaşımın oluşturacağı fırsatlardan bahsedilerek ileride konuyla yapılan çalışmalara ve ontolojik açıdan bilimin birliğine de katkı sunulması hedeflenmiştir.

1. KURAMSAL ÇERÇEVE

Olgunun yaşanılan zamana, etkilenen aktörlerin içinde buldukları hale göre her bir aktör tarafından farklı anlamlara gelecek şekilde kavramlaştırılmış olması sadece olguya ilişkili yöntemlerin belirlenmesinde ve düzenlemeler yapılmasında farklılıklara yol açmamış aynı

zamanda aktörlerin birbirlerini anlamamasına neden olmuştur. Bařka bir deyişle; bilimsel araştırmaların kalbi olgunun ontolojisiyle başlamasına rağmen literatürdeki tanımlar irdelendiğinde olguya yönelik ontolojik bakışın ihmal edildiği ve tanımın olgudan etkilenen aktörler tarafından yapıldığı tespit edilmiştir. Halbuki ontoloji onu oluşturan öğelerin hem varlık hem de görünme şekillerinin birbirine hemhal olduğu bir durumdur. Bunun göz ardı edilerek olgunun aktörlerce yapılması yani, onların ajandalarına veya düşünce yapıları tarafından olgunun kavramlaştırılması, olgunun olası bir bilimsel araştırma tarafından irdelenmesinin önüne set çekilmesi ihtimalini artırmaktadır (Wight, 2009: 101). Kavramın ondan etkilenenler tarafından yapılması onun merkezi konumunun yitirilmesine de yol açmaktadır. Bařka bir deyişle tanımı yapan aktör, bağımsız değil bağımlı değişken olması hasebiyle olgu, gözlemcinin kendi bakış açısıya ya da gözlemciye yansıdığı haliyle tanımlanmaktadır. Bu durum, olgunun tanımlanırken ontolojik hataya düşölmesi ihtimalini ya da olgunun ontolojisinin epistemolojisine indirgenmesini kolaylaştırmaktadır. Bu kolaylık ileride yapılması muhtemel çalışmalarda göz ardı edilen unsurların görünmemesine ve tanımın ontolojisinde bulunan diğer bileşenler dikkate alınmadan tanımlamaya yönelik politikaların geçerliliğinin kısılmasına neden olmaktadır. Çalışma özelinde bilimin ontolojik birliği çatısı altında farklı bir bakış açısının sečilmesinin nedeni bu olumsuzluklara neden olan yaklaşımın önüne geçerek en azından olguya yönelik tanımlarda bazı kavramları öne çıkarmaktır. Bunun için eleştirel realizm ve kuantum teorisi sečilmiřtir.

Eleştirel realizm bir bilim felsefesiye, kuantum ise bir teoridir. Eleştirel realizm ile hem çevre hem de olgunun gerçeğliği tanımlanmış çalışma özelinde, kuantum teorisiyle bunların nasıl oluştuğu dalga-parçacık ikiliğiyle ortaya konulmuştur. Çalışma, dört sebepten dolayı kuantum teorisini yukarıda açıklanan temel ilkeler ışığında eleştirel realizm ile ilişkili görmektedir. Birincisi, her ikisi de mekanik neden sonuca dayalı indirgemeci anlayışın öne çıkardığı söyleme karşıdır (Albert ve Bathon, 2020a: 4-5; Bhaskar, 2018: 89). Başka bir deyişle, olguyu eleştirel realizm gibi ontolojik olarak görmekte ve olguyu oluşturan bileşenlerin (çevre dahil) hem birbirleriyle hem de olguya etkilerini incelemektedir. Bu eleştirel realizmin temel ilkesi olan insan düşüncesinin dışında yapılanmış, derinliği ve katmanları olan bir gerçeğlik olduğu ve bilimin amacının bu gerçeğliği ortaya çıkarmak olduğu fikrinin yanında karmaşık uyabilen sistem tanımıyla da uyulmaktadır (Yalvaç, 2012: 5). Çünkü eleştirel realizme göre bütün, kendisini oluşturan parçalardan değil, bütün parçaların içinde yer aldığı ilişkilerin sonucu oluşması, olguları aktörlerin hem daimi koşulu hem de sürekli yeniden üretilen neticesi yapmaktadır. Başka bir deyişle aktörler, faaliyetlerini icra ederken bilinçli-bilinçsizce içerisinde buldukları evreni yeniden üretmekte ve bunun da hesaplanamayan sonuçları ortaya çıkmaktadır (Bhaskar, 2017: 50-66). Kuantum teorisi ise mekanik neden-sonuç ilişkisine yol açan Newton paradigmasında göz ardı edilen (hem çevre hem de olgu üzerinde) diğer değişkenlerin de sonuç üzerinde etkili olduğunu ortaya koyarak eleştirel realizmin felsefesiyle uyumlu hareket etmektedir. İkincisi de indirgemeci anlayışa neden olan gözlemcinin bağımlı değişken olması hususu her ikisi tarafından kabul edilmektedir. Çünkü gözlemcinin izlenim ve duyuları ortamdaki duruma ve gözlemcinin özelliklerine göre farklılık göstermektedir. Üçüncüsü de indirgemeci yaklaşım tarafından mekan-zamandan azade düşünölen olguların/aktörlerin yapılarının, yetenekleri ile sınırlılıklarının olduğunun her ikisi tarafından kabul edilmesidir. Sonuncusu ise, her iki yaklaşım bütüncöl bakış açısını desteklemektedir.

1.1 Eleştirel Realizm

Eleştirel realizmde gerçek, olaylar, deneyimler ve mekanizmaların etkileşimine göre oluşmaktadır ve katmanlıdır. Bu katmanları, Bhaskar gerçek (ontolojik), aktüel ve ampirik olarak üçe ayırmıştır (Bhaskar, 2018: 11). Eleştirel realizmde bilimin görevi ise, gerçek alanı ortaya koymaktır. Bhaskar'a göre bilgi nesnesi geçişli ve geçişsiz boyut olarak ikiye ayrılmaktadır. Geçişli boyut, maddi neden ya da yeni bilgi oluşturmak için kullanılan öncel olarak oluşturulmuş bilgidir. Geçişsiz boyut ise gerçek yapı ya da insandan azade var olan ve hareket eden mekanizmadır. Aktörler de mekanizmalar içerisinde ortaya çıkan hallere uyum sağlamak amacıyla kendi deneyimleriyle uyumlu özgün yönelimler ortaya koymaktadır. Buna düşünümsellik (reflexivity) denmektedir (Emirbayer ve Mische, 1998: 1006-1007). Fakat bu noktada her aktörün düşünümselliği kendisine özgüdür. Başka bir deyişle her aktörün gerçeği, aktörlerin düşünümselliğinin mekanizmalarla girmiş olduğu etkileşimle ortaya çıkmaktadır. Bu manada aktörler bağımlı değişkendir. Bir bakıma gerçek aktörlerin davranışlarını belirlerken, aktörler de gerçeği farklılaştırmaktadır. Çünkü Bhaskar'a göre, aktörün ikili işlevinin gereğidir (Bhaskar, 2017: 70). Nedeni de söz konusu ilişkinin başlangıç değerlerine karşı hassas bağımlı olmasıdır. Bu bağımlılık aktör davranışlarının girdi olarak gerçeğe yansımaya yol açmaktadır. Fakat bu durum ortaya çıkan yeni gerçekliğin karmaşık uyabilen yapısı gereği onu oluşturanlara tam olarak indirgenememesine neden olmaktadır (Ashby, 1962: 258-259; Byrne, 1998: 15). Çünkü Bhaskara'a göre gerçeklik, "tabakalaşmış ve farklılaşmış"tır ve sürekli değişim halindedir (Türk, 2012: 195). Başka bir deyişle başkalaşma uğramıştır. Dolayısıyla bilişselciliğin öngördüğü belirsizlikle bu tabakalar her ne kadar birbiriyle ilişkili olsa da birbirine indirgenememektedir. Hatta bazı katmanların belirivermesi zamana bağlıdır (Patomaki ve Wight, 2000: 232-233). Bu manada bakıldığında hem gerçek hem de aktör karmaşık uyabilen bir sistemdir. Bir bakıma Badiou'nun oluş (being) kavramıyla benzer özellikler taşımaktadır. Dolayısıyla her bir katmanda düşünümselliğin katkı derecesi farklıdır (Tablo-1) (Archer, 2010: 293). Böylelikle aktörler, kendi çıkarını tehlikeye atan ya da çatışmasına yol açan durumlardan sıyrılmaktadır (Archer, 2000: 255). Sonuç olarak eleştirel realizmde gerçek alana ulaşmak için üç boyut birlikte bütüncül bakış açısıyla incelenmelidir. Birincisi, aktörün sahip olduğu algı, izlenim ve duyular; ikincisi, sahip olunan önceki deneyimler, reel durumun yarattığı eğilimler, halin şartları ve önceki deneyimler ile reelin yarattığı şartların ortamdaki diğer bileşenlerin süzgecinden geçmesi sonucunda oluşan yargıyı temsil eden fiili durum ve üçüncüsü de olguların/aktörlerin yapıları, yetenekleri/sınırlılıklarıdır.

Tablo:1 Gerçekliğin Katmanları ve Düşünümselliğin Etkisi (Archer, 2010: 293; Bhaskar, 2018: 11)

	Gerçek Alan	Fiili Alan	Ampirik Alan
Mekanizmalar	X		
Olaylar	X	X	
Deneyimler	X	X	X
Düşünümselliğin Etkisi	Yüksek	Orta	Az

Fakat bu olgunun ontolojik olarak tanımlanmasını imkansız hale getirmemektedir. Çünkü her bir katmanda değişen aktör-olgu-çevre oldukları hale çeşitli etkenlerden elde edilen birikimlerle ulaşılmaktadır. Birikimlerin kaynaklarından biri de kendi özleridir. Başka bir deyişle, değişmeyen parçalarıdır. Bu durumu Hegel'in dile getirdiği aşma olarak görmek de mümkündür. Çünkü Hegel'e göre aşmanın ikili anlamı vardır. İlki muhafaza etmek anlamına gelirken, ikincisi eşit biçimde sona erdirmektir. Bu nedenle aşılan her şey muhafaza edilirken yani sadece varlığını anlık yitirmişken, temelde yok olmadığından geçmişinden parçalar taşımaktadır (Hegel, 2014:109-110).

1.2 Kuantum Teorisi

Kuantum teorisi, atom altı mikroskobik fiziksel nesnelere ilgili olmasına rağmen aslında teori gerçeği süresiz olarak nitelemektedir. Buradada fiili durum, genellikle milyarlarca temel sürecin eşzamanlı olarak ortaya çıkmasından oluşmaktadır. Başka bir deyişle, eleştirel realizmdeki gibi mekanizmalar gizlidir. İnsan zihni de ontolojik hataya düştüğünden süreçler ya ihmal edilmekte ya da gizlenmektedir (Neumann vd.,2018: 5-6). Bu minvalde bakıldığında Dünya'yı bir atom olarak gördüğümüzde olaylar ve olaylara neden olan aktörler de atom altı olarak değerlendirilmesi hata olmayacaktır. Dolayısıyla bunlar arasındaki ilişkilerin ortaya çıkarılmasında kuantum teorisinden faydalanılması yanlış bir çıkarım değildir (Albert ve Bathon, 2020:4). Bunun yanında sosyal bilimlerdeki evren ile kuantumun öngördüğü evren arasında benzerlikler vardır. Bunlardan birincisi, kuantumun evreni gibi uluslararası ilişkiler evreni de izotropiktir. İzotropiklik, kozmolojik bir ilkedir. Bu ilkeye göre, uzayın özelliklerinin bakış doğrultusu boyunca değişmemesi homojenlik olarak tanımlanırken, uzayın belli bir noktasında bulunan bir gözlemcinin hangi yöne bakarsa baksın uzayın özelliklerinin değişmediğini görmesi ise izotropik olarak tanımlanmaktadır (Gemici,2019:8). Dolayısıyla uluslararası sistem, sahip olduğu özelliklerin değişmemesi ve aktörlerin bu homojenliğe göre davranışlarını belirlemesi onun bu kozmolojik ilkeyle uyumlu olduğunu göstermektedir. Uluslararası ilişkilerdeki anarşi kavramı ve anarşideki güç dağılımı buna örnektir. Einstein (1989:2)'a göre evrenin izotropikliği, evrenin küresel olması anlamına da gelmektedir. İkincisi de bu evrenin genişlemesidir. Günümüzde uluslararası sistemde hem olgular hem de aktörler açısından bir genişleme olduğu kabul edilen bir gerçektir. Evrenin genişlemesi ve izotropik olması gözlemcinin bağımlı değişken olması hasebiyle düşünömselliğiyle olayları yorumlaması eleştirel realizmde belirtilen insan düşüncesinin dışında yapılanmış, derinliği ve katmanları olan gerçeğin devamlı üretilmesine de yol vermektedir. Üçüncüsü de uluslararası ilişkiler terimlerinin çoğunun fizik terimlerinden oluşmasıdır. Bu sadece iki disiplinin benzer yanlarının olduğunu göstermemekte, aynı zamanda iki disiplin arasındaki sınırların bulanıklaşmasına neden olmaktadır. Bu bulanıklıkta olguya felsefi bir bakış içerisinde yaklaşılmaması, Prosov'un yönelttiği eleştirilerin bu çalışma için de geçerli olma ihtimalini artırmaktadır. Özetle çalışma, eleştirel realizm felsefesinden yaklaşılarak olguya farklı bir açıdan bakmakta fakat baktığı yeri olgunun tamamı olarak görmemektedir. Ayrıca çalışma iki disiplin arasında bir diyalog ortamı oluşturarak birbirleri arasındaki sınırları, ilişkileri ve dolayısıyla bunların çalışma özelinde güçlü ve zayıf yönlerini gösterme amacı da taşımaktadır.

Çalışmada yöntem olarak kullanılan dalga parçacık ikiliği, madde ve ışığın tüm bileşenlerinin aynı anda hem dalga hem de parçacık özelliğine sahip olması demektir (Marshall ve Zohar, 2020: 119). Dalga parçacık ikiliği, çift yarıık deneyi ile ispatlanmıştır. Söz konusu deney, 1800'lü yılların başında fizikçi **Thomas Young** tarafından gerçekleştirilmiştir. Young,

deneyinde güneş ışığını iğne deliğinden geçirmiştir. Delikten yayılan ışık, üzerinde birbirine yakın iki iğne deliği bulunan ve deliklerin ilk kaynağa uzaklıkları eşit olacak şekilde yerleştirilen saydam olmayan bir engele düşürülerek bir desen oluşturmuştur. Bu onun dalga özelliğini göstermektedir. Fakat bu dalgaları oluşturan elektronlar tespit edilmeye çalışıldığında desen kaybolmakta ve parçacık davranışı gözlemlenmektedir. Çünkü Heisenberg belirsizlik ilkesine göre kuantum nesnesinin hem konumu hem de momentumu yani hızı aynı anda bilinmemektedir. Bunun nedeni dalga ve parçacığın doğasında gizlidir. Parçacık uzay ve zamanda bir konuma sahipken; dalga uzay ve zamanda yayılırken hiçbir ortama yerleştirilememektedir (Marshall ve Zohar, 2020: 119). Son yıllarda bu alan üzerine yapılan çalışmalarda kuantum nesnesinin ne zaman dalga veya parçacık olarak davranacağı hususunun gözlemcinin tercihinin bağlı olduğu ortaya konulmuştur. Buna göre dalga yeri belirlenmeye çalışıldığında veya bir çerçeveye oturtulduğunda dalga özelliğini yitirerek parçacık gibi davranmaktadır (Coles vd., 2014: 2). Wendt de bu görüşe katılmaktadır (Wendt, 2015: 48-53). Başka bir deyişle söz konusu çalışma gözlemcinin ya da aktörün düşünümelliğiyle dalga/parçacık ikiliği arasında ilişki kurmaktadır. Çünkü gözlemcinin uyum sağlamak amacıyla kendi deneyimleriyle uyumlu özgün yönelimler ortaya koyması yani tercih yapması onun olguyu nasıl konumlandıracağı ve onu nasıl tanımlayacağıyla da ilişkilidir.

2. MODERN TERÖRİZMİN DALGALARI

Rapoport, 1962 yılından bu yana Kaliforniya Üniversitesinde çalışan *Terrorism and Political Violence* dergisinin kurucusu ve editörlüğüne devam eden bir öğretim üyesidir. Terörizm, etnik ve dini şiddet üzerine çalışmaları mevcuttur (UCLA, 2019). Kendisinin kullandığı bu model, literatürde örnek olarak alınmıştır. Örneğin; Kongar, Türkiye'deki terörizm hareketlerini dalga modeliyle açıklamıştır (Kongar, 2003). Fakat Kongar'ın dalga modeli Rapoport'tan farklıdır. Ayrıca Rapoport, dalga metaforunu kullanırken satır aralarında parçacık etkisi olarak görülmesi gereken hususlardan da bahsetmesine rağmen onları kendi modelinde detaylıca açıklamamıştır. Bu onun eleştirel realizm felsefesini ya da kuantum fiziği kullanabildiğinin delili değildir. Sadece akıl yürütme şeklinin çalışmanın öne çıkardığı felsefe ve teoriyle uyumlu olduğunun delilidir. Fakat kendi çalışmasında akıl yürütmesini tam olarak açıklamaması dalgayı örnek alanların modele determinist yaklaşmasına neden olmuştur.

Bu model üzerinden terör olgusuna bakıldığında; Rapoport'un modelinde ışık, terördür, iğne delikleri modelde belirtilen ideolojilerdir. Rapoport burada gözlemcidir. Gözlemcinin içinde yaşadığı zaman, modeldeki tarihlerin kendi entelektüel ve bilişsel dünyasındaki yorumu (düşünümellik), terörü dalgalara ayırma şeklini belirlemiştir. Bir bakıma olguyu konumlandırmaya yönelik tercihleri neyi dalga olarak alacağını ve onu nasıl tanımlayacağını belirlemiştir. Rapoport'un dalga içerisinde yer alan fakat dalgayla uyuşmayan noktalara parsimonik yaklaşarak onları bir bakıma belli bir coğrafyaya ya da belli bir aralığa konumlandırması olgunun aynı zamanda parçacık etkisiyle özdeşleşmesine vesile olmuştur. Çünkü parçacık etkisi gösteren olgu, doğası gereği mekan-zamanda yerleşiktir. Fakat parçacık etkisi mevcut zaman diliminde Rapoport tarafından kurgulanan hakim söylemi kendi çalışmasında anlamlı şekilde etkilememektedir. Ayrıca çalışmada kullanılan dalga metaforu hem eleştirel realizm hem de kuantum ile uyumludur. Eleştirel realizm açısından söz konusu metafor, özelliği gereği bir faaliyetler döngüsüdür. Faaliyetler içinde bulunan mekan-zamandaki mekanizmalar, deneyimler ve yaşanan olaylara göre şekillenmektedir. Dolayısıyla

bir zaman istikameti ihtiva etmektedir. Başka bir deyişle her dalganın bir başı ve sonu vardır. Rapoport bunu yayılma ve çekilme evreleri olarak isimlendirmektedir (Rapoport, 2004: 47). Bu Wight'ın sosyal nesnelere tarihsel bir süreç içerisinde kendini tekrar yapılandırığı fikriyle de uyumaktadır (Wight, 2009:103). Fakat bir dalgadan diğerine geçiş zamanı hem dalga özelinde hem de dalganın barındırığı bileşenler açasından görecelidir. Çünkü bu sistemde yer alan her unsur (gözlemci de) karmaşık uyabilen bir yapıya sahiptir. Etkilerin unsurlar üzerindeki oluşunu eşzamanlı ve aynı yoğunlukta değildir. Bir bakıma olgudan etkilenenlerin düşünömselliği terörizmin farklı şekilde zihinlerde zuhur bulmasına yol açmaktadır. Bunun sonucunda bir dalgada mevcut olan bir örgüt ya da fikir diğer dalgalarda da kendisini gösterdiği gibi olgu mekan-zaman olarak farklı şekillerde anlamlandırılabilir. Bu husus hem dalga parçacık ikiliğiyle hem de olguya yönelik yapılan farklı tanımlarla da uyumludur. Ayrıca, bu metafor sayesinde sadece çeşitli bilgi yığınları düzenlenmemekte, aynı zamanda dalgaların altındaki şeyleri görmemiz sağlanmaktadır (Toffler, 2008: 12-25). Özetle, dalga metaforu da tabakalı ve her bir tabakanın ortaya çıkış nedenlerini yani ilişkileri görünür kılmaktadır. Kuantum açasından dalga metaforu bize dalganın hakim olduğu zaman birimindeki çeşitli olasılıkları (geçmişten gelen veya parçacık etkisi gösteren) ve gerçekte olan olasılıkla ilintili nedenler hakkında bilgi vermektedir. Çalışma bu gerçekte olan oluşunu dalga/parçacık ikiliği ile açıklarken terör olgusunu bir kuantum nesnesi olarak görölmek için gerekliliğini öne çıkarmaktadır. Çünkü terör olgusu karmaşık uyabilen yapısıyla bir bardo topundan ziyade çeşitli bileşenlerden oluşan ve bu bileşenlerin birbirine göre konumlanması sonucunda ortaya çıkan bir oluştur. Literatürde terör/terörizmin çeşitli nedenleri olduğuna dair çeşitli çalışmaların varlığı bunu kanıtlamaktadır. Modern terörizm, metafor üzerinden açıklamadan önce eski çağlardan modern çağlara gelene kadar bölümün açıklanması gerekmektedir. Çünkü hem eleştirel realizm hem de kuantum teorisinden olguya yaklaşıldığında; hiçbir olgu birden ortaya çıkmamaktadır.

Terörizmin tarihine bakıldığında epey eskilere götürölse de, modern terörizmin 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında başladığı literatürde kabul görmektedir (Laqueur, 2002: 11; Rapoport, 2004: 50). Çünkü Batı'da terörün siyasal bir kavram olarak ortaya çıkması, Fransız İhtilali ile gerçekte olmuştur. Bu dönemde 1793-1794 yılları arasında, ihtilalin iç dūřmanlarına karşı uyguladığı hareketler "*Reign of Terror*" olarak anılmıştır (Laqueur, 2002: 6-7). Aslında terör kelimesinin köküne bakıldığında dönemle yakın ilişkisi kolayca kurulabilmektedir. Çünkü *terör* kelimesinin kökü, korkutmak anlamına gelen *terrere* kelimesinden türetilse de aynı zamanda toprak düşünöcesi *terra* (yerküreden dolayısıyla bir nüfuz alanından) ve insanların menedildikleri bir yer anlamına gelen *territorium* (özel arazi) kelimelerine de dayanmaktadır. Reign of Terror dönemi yukarıda bahsedilen üç özelliği de içermesi bunu doğrulamaktadır (Neocleous, 2014: 174). Bu da olgunun, toprak bütönlüğü için gerekli olan baskı ve sınırların yaratılmasında bir araç ve strateji olarak kullanılmasına yol ağarak olgunun pozitif bir anlam yüklenmesini kolaylaştırmıştır (Forst, 2009: 3; Nassar, 2005: 15). Benzer yöntem 1930'larda, Nazi Almanyası'nda, Fařist İtalya'da ve SSCB'nin Stalin döneminde de rastlanılmıştır. Bu durum Rapoport'un ikinci dalgasının altında anlatılmıştır. Rapoport da literatürdeki çoğunluğa paralel hareket ederek aynı başlangıç noktasını almış ve terörizmi dört dalga halinde incelemiştir. Bu dalgalar; anarşizm temelli birinci dalga (1870-1910), Birinci ve İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan anti-kolonyal dalga (1920-1960), yeni sol terör örgütlerinin yarattığı

üçüncü dalga (1960-1980) ve İran İslam Devimi ile başlayan ve günümüze kadar devam eden dini radikal terörizmdir (1980-?).

2.1 Anarşizm Temelli Birinci Dalga

Anarşizm temelli terörün belirleyici terimi, kelime anlamıyla Eski Yunan döneminde kullanılan “anarkhos” sözcüğünden gelmiş olup, hükümete karşı toplumu amaçlayan bir felsefedir. Anti dogmatik olması sebebiyle de belirli bir dünya görüşünü temel alan sabit bir doktrin sunmamaktadır (Marshall, 2003: 25-35). Bu sebepten dolayı söz konusu döneme adını veren anarşizm, dönemin her türlü “özgürlük” içeren fikirlerinden etkilenirken dönem içerisindeki teknolojik gelişmelerin yol açtığı ekonomik ve sosyal dönüşümün yarattığı gerilimler de anarşizmi beslemiştir. Başka bir deyişle, teknolojik değişimlerin tetiklediği sosyal olaylar bir çekim alanı oluşturmuştur. Bu devletler arasındaki ilişkiler olmak üzere her şeyi dönüştürmeye başlamıştır. Çünkü devletler teknolojilerini işletebilmek için, sadece kaynak arayışına girerek sömürgeleşmeyi hızlandırmamışlardır aynı zamanda sömürgelerinden getirdikleri kaynakların işlenmesi için fabrikalar kurmuşlardır. Bu sömürgeci devletlerin toplumsal yapısında değişime yol açmıştır. Bunun da istenmeyen sonuçları olmuştur (Sander, 2013b: 184). Örneğin, bu dönemde tiranların değil ona yardımcı olanların da idam edilmesini savunarak bireysel terör eylemlerini kitlesel devrimci hareketlere tercih eden eylemli propagandanın savunucusu Nikolai Morozov, modern terörizmin doktrinini ortaya koyan Karl Heinzen ve terörizmi savunurken masumlara ilgili hiçbir kaygı duymayan Sergei Neçayev gibi kişiler de öne çıkmıştır (Laqueur, 2002: 22-28).

Bu dönemde gerçekleştirilen terör eylemlerinin ortak özellikleri eylem sonunda ölmenin kutsanması, suikastların ve bireysel terörizmin ilk örneklerinin ortaya çıkmasıdır. Fakat söz konusu dalga, ABD’nin bir bölümünde parçacık özelliği göstermiştir. Bu etkinin ortaya çıkışındaki önemli etken de ırkçılıktır. Başka bir deyişle dalga, ABD’deki düşünümSELLİĞİN yansımasıyla farklı bir karaktere bürünmüştür. Burada öne çıkan örgüt ise Ku Klux Klan’dır. Örgüt, genelde Amerikan iç savaşı sonrasında Güney’in tekrar yapılanması için gerekli olan paranın azlığı, ulaşımdaki sorunlar, bölgedeki sanayinin yokluğu ve bunlara ek olarak köleliğin yasaklanması temellerinde kendine hayat bulmuştur. Bir bakıma anarşizm temelli dalganın benzer sebepleri belli bir kesim üzerinde farklı bir sonuç doğurmuştur. Örgütün başlıca hedefleri, siyahlar ve Cumhuriyetçiler (Kuzeyliler) olmuştur (Illinois Legislative Investigating Commission, 1976: 1-9; The Staff Of The Klanwatch Project Of The Southern Poverty Law Center, 2011: 7-13).

2.2 Kolonyal Dalga

Rapoport, ikinci dalganın başlangıç noktası olarak 1920 Versay Anlaşmasınının getirdiği Wilson ilkeleri kapsamında self-determinasyon ilkesinin neden olduğu sömürgelerdeki bağımsızlık ateşini görmektedir. Bu ilke, sömürgelerde ve imparatorlukların altında yaşayan halklarda bir heyecana neden olmuştur. Örneğin 1920 yılında İrlanda Kurtuluş Ordusu (IRA) kısmi başarılar kazanmıştır (Rapoport, 2004: 53). Benzer bir durum İkinci Dünya Savaşı sonrasında da yaşanmıştır. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı sonrasında imparatorluklardaki halkların bağımsızlık savaşları artmaya başlamış ve batılı bir güç olan ABD ön plana çıkmıştır. Bu dönemde Soğuk Savaş şekillenirken hem ABD hem de Sovyetler, sözde kendilerine isyancı olarak adlandıranları siyasi amaçları gereği desteklemeye başlamıştır. Bu dönemde anarşizm temelinde ilerleyen komünizm ve ulusalcılık akımları ayrılmaya başlamıştır. Hatta dalganın dili değişerek terörist yerine özgürlük savaşçısı terimi öne çıkmıştır (Rapoport, 2004: 53). Özellikle

bu dönemde diasporalar ve yabancı ülkelerde yaşayan çeşitli akraba milletlerin terörist aktivitelere destek vermesi bu ayrımın kullanılmasını kolaylaştırmıştır. Fakat bu dalga-da dalga-parçacık ikiliği vardır. Parçacık etkisine yol açan etken dönemin totaliter rejimlerinin doğasının getirdikleridir (düşünümselliği).

Bu ideolojilerin kronolojik olarak önde geleni Marksist-Leninist ideolojidir. Her ne kadar anarşist teröristler bireysel terörü takdir etse de, Marksist-Leninist ideoloji, bireysel terörizmi red ederken kitle terörizmini desteklemiştir. Ayrıca Lenin tarafından halkı özgürleştirmek için terör gerektiğinde başvurulabilecek bir yol (strateji) olarak görülmüştür (Laqueur, 2002: 63-69). Totaliter rejim doğasının oluşturduğu çekim alanı sonucunda terör stratejisi, Rusya'daki iç savaş süresince, Komünist Parti'ye karşı silahlı ve örgütlü muhalefeti tümüyle ortadan kaldırmasını sağlamıştır. Çünkü muhalefetin mevcudiyeti, kazanılan özgürlüğün kaybedilmesine yol açma ihtimalini barındırmaktadır. Bu nedenle Karşı Devrim ve Sabotajla Mücadele Olağanüstü Komisyonu (ÇEKA) acımasızlık ve kan dökmede “*Reign of Terror*”ü geride bırakan uygulamalara girişmiştir (Sander, 2013a: 29). Ayrıca Marksist-Leninist ideolojideki bireysel terörün reddi, kitle terörizminin ise; halkı özgürleştirmekte taktik olarak görülmesi ileriki dalgalarda terörist-özgürlük savaşçısı ayrımının ortaya çıkmasına yol açan taşları döşemiştir.

Dönemin diğer ideolojileri olan Faşizm ve Nasyonal Sosyalizm de, hem iktidara gelirken hem de iktidarlarını pekiştirirken terörizmi kullanmışlardır. Çünkü I. Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Versay Anlaşmasının Almanya'ya getirdiği ağır yük, İtalyanlar'a verilen sözlerin tam anlamıyla tutulmaması ve her iki ülkenin savaş sonrası iç durumu, bu ülkelerdeki faşist hareketleri baskın kılarak yeni bir “*Reign of Terror*” dalgası ortaya çıkarmıştır. Ayrıca, Batı demokrasilerindeki sınıf ayrılıkları ve ideolojik çekişmelerin oluşturduğu parçalanmalar, ekonomik çöküş ve ABD'nin izolasyon politikasını sürdürmesi parçacık etkisinin belli süre etkin kalmasını sağlamıştır (Nye ve Welch, 2010: 172-173). Her iki hareket, Marksist-Leninist ideolojinin aksine, terörü ideolojik olarak meşrulaştırma yoluna gitmemiştir. Çünkü hem Faşizm hem de Nasyonal Sosyalizm, iktidar için yapılan bütün müdahale şekillerini meşru olarak görmüştür. Bu yüzden kendi iktidarları için önünde engel gördükleri herkesi sivil-asker ya da başka bir ayrıma tabi tutmadan teröre maruz bırakmışlardır (Laqueur, 2002: 71-72). Bu dönemde terörist gruplar, direkt etkili değildir. Çünkü dönemin devletleri, bugünün hukuk devleti özelliğinden yoksun anti-demokratik yapıdadır. Başka bir deyişle; zamanın “devlet terörü”, sadece kendi halklarının yaşayacağı ortamı değil, terör örgütlerinin varolacağı ortamı da yaşanmaz hale getirmiştir.

2.3 Yeni Sol Dalga

Raport üçüncü dalgayı, ABD için önemli bir olayın sonucu olan Viet Konglar'ın başarısı üzerinden açıklamaya çalışırken, aslında ona temel olan Yeni Sol Dalga üzerinden açıklanmasının daha uygun olacağı çalışmada değerlendirilmektedir. Dalga modeline bir bütün olarak bakıldığında dalgaların her birinde öne çıkan unsur, bir ideoloji veya fikir akımıdır (Sedgwick, 2007: 98-99). Kronolojik açıdan bu dalganın ortaya çıkışı tetikleyen olay, 1960'lı yıllardaki öğrenci olaylarıdır. Bu hareketler ABD hegemonyasına ve SSCB'nin pasifliğine isyan, geleneksel sistem karşıtı hareketlerin etkisizliğine duyulan tepkinin sonucu olarak görülse de (Wallerstein, 2014: 148), savaş sonrası Keynesgil politikalarının yol açtığı gerilimlerin de önemli olduğu değerlendirilmektedir. Çünkü savaşta yıkılmış Avrupa'nın tekrar düzleşme çıkması, mevcut Sovyet etkisinin önüne geçilmesi açısından önemlidir. Bu kapsamda

Keynes'in teorileri ışığında, Avrupa'da seçilmiş kalkınma stratejisi olarak uygulanmıştır. Bu minvalde gelişmiş devletler, bir önceki teknolojileri çevreye vermeye başlayarak (Toye, 2013: 31-35) hem bir önceki teknoloji için gerekli olan malzemeyi üretme fırsatı yakalamış ve kendilerini çevreye nazaran üstün durumda tutacak olan teknolojiyi sahip olmuş hem de katma değer bakımından düşük, fakat yaşamı için gerekli olan ürünü daha az maliyetle çevreden almıştır. Fakat Keynesgil iktisadın bir sonucu olarak ortaya çıkan sanayi sektöründeki şişirilmiş ücretler, kentlere aşırı göçü tetiklemiş ve sonrasında şehirlerdeki sosyal gerilimler artarak çatışmaya dönüşmüştür (Toye, 2013: 47-57). Bu dalgada baskın olan "Yeni Sol" olsa da, dalganın altında da parçacık etkisi vardır. Bunlardan ilki; milliyetçi ayrılıkçı terörizm hareketleridir. Dönemin başat örgütlerinden olan IRA ve FKÖ sol damardan besleniyor olsalar da; ana damarları milliyetçi ve ayrılıkçıdır (Laqueur, 2002: 188). Söz konusu örgütler geçmiş dalgalar içinde kurulmasına rağmen varlıklarının devamı dalgalar arasında kronolojik bir ayrım olmadığını ve geçmiş dalgaya ait olan örgütlerin çevreye hızla uyabildiğinin kanıtıdır. Bunda en büyük etki de, hem bölgesel olaylar hem de dönemin iki süpergücünün izlediği stratejilerdir. İkincisi bireysel terörizmin tekrar ortaya çıkışıdır. Fakat ilkinden farkı, bunun bir devlet veya örgüt adına yapıyor olmasıdır. Başka bir deyişle; teröristlik, meslek olmaya başlamıştır. Bunun bu dönemde bilinen en önemli örneği "Çakal Carlos" olarak bilinen Ilich Ramirez Sanchez'dir. Üçüncüsü "Lidersiz Direniş" kavramı ortaya çıkmıştır. İki kutbun birbirleriyle olası savaşında ABD'deki sağcıların kendilerini ve ülkelerini korumak için geliştirdikleri "lidersiz direniş" hareketi daha sonraları 1970'lerde ve 80'li yıllarda Amerikan hükümetini temsil eden ve değerlere yönelik terör hareketine dönüşmüştür (Kaplan, 1997: 80). Bu dönüşümde ABD'nin hiyerarşik sağ yapılanmalara yönelik başarılı karşı faaliyetleri de büyük rol oynamıştır (Joose, 2017: 53). Dördüncüsü de Kamboçya'daki Pol Pot rejimidir (Laqueur, 2002: 175-178). Söz konusu rejim, Vietnam Savaşı'nın istenmeyen bir sonucudur (Forster, 2012: 19). Fransa'da eğitim gören Pol Pot'a göre her insan doğuştaki gibi eşit ve iyidir. İnsanları bozan, yozlaşmış bir toplumda yaşamaktır. Din, para ve teknoloji ise toplumu yozlaştıran en önemli unsurlardır. Ancak bunlar yok edilirse yeni bir toplum yaratılabilir. Ayrıca Pol Pot'a göre; yozlaşmayan insanlar sadece çiftçilerdir. Dolayısıyla bu düzenin merkezi çiftçiler olacak ve onları güçlendirmek için kapitalist sistemin tüm unsurları yok edilecektir (Ekşioğlu Emir, 2016). Bir bakıma rejimin düşünömselliği, yeni bir devlet terörünün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Sonuç olarak; Kamboçya'da milyonlarca insan katledilmiştir.

2.4 Dini Radikal Terörizm

Rapoport'un son dalgası, diğer dalgalara nazaran farklılık içermesi açısından ayrıca önemlidir. Dalgalara bir bütün olarak bakıldığında bu dalga diğerlerinden farklı bir kökene sahiptir. Çünkü dördüncü dalga, Batı'ya ait değildir. Dalgaların başlangıcından bugüne kadar hâkim olan etmenler anarşizm, komünizm, self determinasyon, ulusçuluk, milliyetçiliktir. Bunların tamamı Huntington'a göre Batı Medeniyetinin ürünüyken, dünyanın bütün dinleri Batılı olmayan medeniyetlerin ürünüdür (Huntington, 2010: 67).

Rapoport, son dalganın baskın olan güdünün dini akımlar olduğunu dile getirirken bunun birden ortaya çıkmadığını daha önceki dalgalarda etnik kimliklerin içerisinde olduğunu söylemiştir (Rapoport, 2004: 61). Bu dalgada, dini akımların başat olmasında bazı etkenlerin rolü vardır. Bunlardan biri bireyselleşen insanın ihtiyaçlarıdır. Çünkü iletişimin 1960'lı yıllardan itibaren giderek artmasına ek olarak, bilgisayar alanındaki gelişmelerle bilginin üretilip, dağıtılması insanların tek başına yapabilecekleri işleri artırmıştır. Bunun sonucunda hem tekelleşen güç

özölmeye başlamış ve bireyselleşme öne çıkmış hem de her türlü ilişki daha karmaşık hale gelmiştir (Toffler, 2008: 44-102). Fakat bu durum, yeni kimlik kaynaklarına, yeni istikrarlı topluluk biçimlerine ve kendilerine amaç ve anlam yükleyebilecekleri yeni ahlaki değerlere gereksinim yaratmıştır. Din de, bu ihtiyacı gidererek devlet bürokrasisinin karşılayamadığı gereksinimleri karşılamıştır (Huntington, 2010: 133-135). Bunun iyi sonuçları olduğu gibi, istenmeyen sonuçları da mevcuttur. Dini istismar eden terör örgütleri de bu yeni ortamın istenmeyen bir sonucudur.

Dördüncü dalgaya döndüğümüzde din kökenli terörizmin geçmişte Yahudilik, Budizm, İslamiyet, Hıristiyanlık ve sayıca az olan dinlerde de görüldüğü bilinmektedir (Laqueur, 2002: xi). Fakat dini faktörlerin giderek baskın duruma geldiği an olarak Rapoport, 1979 İnan İslam Devrimini ve sonrasında gerçekleşen SSCB'nin Afganistan'ı işgalini görmektedir. Rapoport bu dalgayı İnan İslam Devrimi ile başlatmakta kendine göre haksız değildir. Çünkü 3 Ağustos 1979 tarihinde İnan'ı resmen İslam Cumhuriyeti yapacak olan anayasa kabul edildikten sonra, 16 Ağustos'ta Humeyni, baskı altında tutulan tüm Müslümanların başta İslam dünyasındaki baskıcı hükümetler olmak üzere, büyük devletlere başkaldırılarak ajanlarının yok edilmesi çağrısında bulunmuştur (Sander, 2013a: 557-558). Buna ek olarak; aynı yıl içerisinde SSCB'nin Afganistan'ı işgaliyle, bugünkü "*Siyasal İslam*"ın önu açılmıştır. Olaya dar bir Soğuk Savaş bakış açısıyla bakan ABD'nin politikaları, Suudi Arabistan'ın finansörlüğü ve Pakistan tarafından sağlanan lojistik destek, Orta Doğu'daki radikallerin "*Cihad*" felsefesiyle Afganistan'a gelmesine yol açmıştır. Bu durum, farklı hareketlere mensup radikallerin bir amaç doğrultusunda birleşmelerini sağlamıştır (Chailand ve Blin, 2007: 221-222). Bunun sonucunda din kökenli terörizmin İslamiyet ile birlikte anılmasının önu de açılmıştır. Fakat alışma, Rapoport'un İslam dinini öne çıkarırken hatalı bir indirgemeci bir yaklaşım benimsediğini değerlendirmektedir. Çünkü kendisi özellikle Afrika'da ocuk askerler kullanan çeşitli Hıristiyan kült terör örgütlerini göz ardı etmiştir.

Bu dönemde 1995 yılında Yeni Dünyayı kurmak için mevcut olanın temizlenmesini öngören "*Aum Shrinkyo*" (Adalet Kurulu/Yüce Gerçek) adlı dini tarikat (Rüstemova, 2006: 24), Kach hareketi (Ranstorp, 1996: 41) gibi örgütler parçacık etkisi olarak ortaya ıkırsa da hiçbirisi Al Devlet-Al-İslamiya Fil Irak Wel şam (DAEş) gibi göze arpmamıştır. Çünkü söz konusu örgüt, bir dizi olaylar silsilesi sonucunda ortaya çıkılmış, kısa bir süre olsa da devletimsi bir özellik göstermiştir. Bu terör örgütünün ortaya çıkmasına vesile olan olaylar zinciri Soğuk Savaş'ın bitmesiyle belirginleşmiştir. Çünkü İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan düzen yıkılmış, bununla birlikte devletler, yasal veya yasal olmayan her türlü devlet dışı gruplar uluslararası sistemin karmaşıklığı içinde tekil olduğunu fark etmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasındaki temel nedeni literatürdeki bazı kaynaklar Avrasya'nın tam ortasındaki bir kara deliğin yarattığı güç boşluğu olduğunu söylemiştir (Brzezinski, 1998: 81). İşte ortaya çıkan güç boşluğundan bütün yapılar, (devlet ve devlet dışı aktörler) daha önceki mevcut güç hiyerarşisindeki payı oranında ortaya çıkan gücü kendilerine devşirmeye çalışmışlardır. Fakat değişimleri göz ardı eden ABD, mevcut yeni ortamı bir önceki dönemin bilgileriyle yorumlayarak "tek kutuplu an"ı (Krauthammer, 1990: 27), devamı gelecek bir hiper güç (Cohen, 2004: 62-63) olarak görmüştür. Bunun sonucunda da uluslararası sistemi önceden yeniden tanımlama yoluna gitmiştir (Dunne, 2003: 308-310). Bir bakıma, uluslararası sistemin "dinamik elementini" göz ardı etmiştir (Spruyt, 1996: 12). Başka bir deyişle; sistemi ve sistemdeki yapıların karmaşık uyabilen yapıda olduğunu fark etmeksizin uluslararası sistemin

tepesindeki ABD, hakim gücüne güvenerek uluslararası istikrarın efendisi pozisyonunda davranmıştır (Brzezinski, 2005: 24). Bu da ABD’yi terör örgütleri gözünde hedef haline getirmiştir. Özellikle El Kaide tarafından gerçekleştirilen 11 Eylül 2001 saldırıları sonrasında teröre karşı ilan edilen savaş, Orta Doğu’daki devletlerindeki yapılanma eksiklikleriyle birleştiğinde, bir veya daha fazla devletin sahasında, devlet özelliği gösteren, fakat tam olarak devlet olmayan ve bulunduğu toprak üzerinde uluslararası hukuku kabul etmeyen yapıların (DAEŞ gibi) uluslararası arenada belirgin kılmıştır (Stewart, 2014).

DAEŞ gibi örgütlerin belirmeye başlaması ve yaptıkları literatürde beşinci dalgaya ilişkin yeni bir tartışmayı gündeme taşımıştır. Çünkü örgüt, Kaplan tarafından beşinci dalga terörizmin temsilcisidir; ve bu dalgayı yeni kabilecilik anlayışına dayalı terörizm ismiyle adlandırmıştır. Bunun yanında Kaplan son dalganın diğer dört dalganın bütün özelliklerini içeren ters bir dip dalgası olduğunu değerlendirmiştir. Kaplan’a göre yeni kabilecilikteki yeni kavramı, DAEŞ’in mevcut kabile anlayışını kötücül bir şekilde yorumlamasından kaynaklanmaktadır. Çünkü DAEŞ’in kabile anlayışı ümmettir. Ümmet farklı aileye, millete mensup olabilir. Ama ümmetin bundan sonraki dünya için de hazırlanması gerekmektedir. Bu da ümmetin sorununa devletin çare olamaması anlamına gelmektedir. DAEŞ de mevcut devlet düzeninden farklı olarak hem ümmetin sorununa çare olmak hem de ümmeti bundan sonraki dünyaya hazırlamak için Hilafet’i tekrar kurmak istemektedir. Kaplan, bu bağlamda DAEŞ’i isteğe bağlı katılım sağlanan kabilenin (aspirational tribe) bir sapması olarak nitelendirmektedir (Kaplan, 2012; Kaplan ve Costa, 2015). Fakat literatürde beşinci dalgaya ilişkin bir uzlaşma bulunmamaktadır.

3. TERÖRÜN ONTOLOJİK TANIMI

Sosyal bilimlerde kavram, teorik önermeler oluşturmak için gerekli olan yapı taşlarından biridir (Goertz, 2006: 1). Fakat literatür incelendiğinde işlevsel olarak yapılan tanımların aktörün algılarına göre yapıldığı görülmektedir. Başka bir deyişle yapılan tanımlarda Newton mekaniğine göre iki şey vardır: olgu ve gözlemleyen aktör. Dolayısıyla yapılan tanım, olgunun aktörün zihnindeki görünür tarafı ve zihnin işleyiş tarzının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Bhaskar, 2017: 28). Badiou (2022: 2-3)’nun tabiriyle güçlü tekilliğe göre yapılandırılan bilgidir. Yani, ontolojik hata göz ardı edilmiştir. Başka bir deyişle, insan karşılaştığı yeni duruma adapte olabilmek için geçmişinde karşılaştığı benzer durumları, kendi bilgi ve tecrübesiyle harmanlayarak yeni duruma adapte etmek istemiş; fakat insan beyninin karmaşıklığı sevmemesi gözlemcinin tecrübelerini yeteri kadar irdelememesine, güçlü tekillik sonucunda elde edilen bilgiyi sabit olarak görmesine ve dolayısıyla güçlü tekilliği öne çıkararak adaptasyonu sağlama güdüsüne teslim olunmuştur. Bu da güçlü tekilliğin etkisiyle diğer değişkenlerin ya da yapıların göz ardı edilmesi sonucunda yapılan çıkarımın üstüne inşa edilenler bir yanlış algılama sarmalı (spiral of misperception) ortaya çıkarmıştır. Bu kavram Jervis (1968: 455) tarafından bazı bilimsel yaklaşımların spesifik bir alana uygulanırken gerekli adaptasyonun uygulanmadığından ya da eksik uygulanması sonucunda oluşan durumu belirtmek için kullanılmıştır. Dolayısıyla ontolojinin epistemolojiye indirgenmesiyle insan her bir parçayı sabitmiş ya da mekan-zamandan azade olarak düşünmektedir. Bunun sonucunda da olayları, olguları daima bir parçası eksik olarak görüp değerlendirmektedir. Başka bir deyişle “var olanı”ı determinist bakış açısıyla tanımlayarak onu oluşturken diğer parçaları, bileşenleri göz ardı etmektedir (Mengüşoğlu, 1968: 112). Halbuki çalışmanın dayandığı esaslar ve kurgulandığı bakış açısıyla ele alındığında olgu, aktör ve çevre (sistem) kendi ürettikleri

çıktıları ve çevrelerinde olanları kendi bekaları için bünyelerine girdi olarak alan ve bunları kendilerine uyarladıkları için karmaşık uyabilen sistemlerdir (Cilliers, 1998: 3). Bu sistemler doğaları gereği devamlı değişme eğilimindedir (Cilliers, 1998: 3; Zohar, 2018: 18). Değişim esnasında yapıların birden fazla bileşen içermesi, değişimin her bir bileşendeki etkisinin tam olarak kestirilmesine engel olmaktadır. Fakat değişime mekanik neden sonuç ilişkisi üzerinden bakanlar olgunun ontolojisini epistemolojisine indirgeyerek ontolojik hataya neden olmaktadır. Bu durumda ontolojik olarak olguya bakıldığında, olgunun neden olduğu olaylar ile görünüş olguya ait ve onunla meydana çıkmış olsa da, olgunun ontolojisiyle aynı değildir (Mengüşoğlu, 1968: 102). Dolayısıyla burada odaklanılması gereken husus olgudaki değişikliklerin değişmeyen tarafları örtmesi gerçeğidir (Wight, 2001: 82). Tahko (2021:4) da olguya ontolojik olarak bakıldığında onun indirgenebilen özelliklerinin (değişmeyen tarafları) farklı düzlemlerde başkalaşıma uğrasa da belirlenebileceğini vurgulayarak bu yargıyı olumlamaktadır.

Bu minvalde olgunun tarihsel gelişimi irdelenerek ontolojik olarak tanımının yapılması mümkün gözükmektedir. Literatürde olguya yönelik ontolojik tanımlar irdelendiğinde Colin Wight'ın çalışması öne çıkmaktadır. Wight'ın çalışmasında terörizm, sadece süreci ve işleyiş biçimlerinin uygun şekilde gözlemlenmesini ve kataloglanmasını gerektiren gerçek olmadığı aynı zamanda kendini bu olguya dahil edenlerle yapılandıran sosyal bir gerçek olduğu vurgulanmıştır. Bu vurguya rağmen, çalışmada aşağıda verilen hususların sadece terör örgütleri tarafından gerçekleştirileceği ön kabulüyle hareket edilmiştir. Çünkü ona göre terörizm sadece devletlere karşıdır ve çalışma, Weberyen devleti benimsediğinden ilke olarak devlet terörizmi kavramını kabul etmemiştir. O'na göre devlet, sadece Latin Amerika örneğinde olduğu gibi devlet Weberyen özelliğini yitirdiği takdirde terör uygulamaktadır. Buna ek olarak Wight, devlet kurumlarına ya da görevlilerine yapılan saldırıları düzenleyenleri kabul etsek de etmesek de özgürlük savaşçıları olarak değerlendirilebileceğini söylemiş ve kendisi çalışmasında saldırıların terörizm kapsamına girmesi için devlet-dışı aktörlere ya da kurumlara yönelik olması gerektiğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu perspektiften bakıldığında O'na göre terörizmin ontolojik tanımında yer alması gereken hususlar aşağıda belirtilmiştir (Wight, 2009:101-102).

- Terörizm, şiddetin kullanıldığı siyasi bir iletişim aracıdır.
- Terörizm, gayri meşru şiddeti içermektedir.
- Terörizm, kasıtlı olarak devlet-dışı aktörleri ve kurumları hedef almaktadır.
- Terörizmde kurbanlar, verilmek istenen siyasi mesajların hedeflenen tarafı

değildir.

Çalışma, olguya Wight'tan farklı yaklaşmaktadır. Çalışma da terörizmin ortaya çıkan ve kendisiyle beraber çevresini de dönüştüren bir olgu gibi görmesine rağmen, Wight gibi hem devlet düzeyinde ele almamış hem de devlet görevlilerine yönelik terörist gruplarca yapılan saldırıları da terörizm olarak nitelmiştir. Dolayısıyla, Wight'ın ön kabulüyle hareket edilmemiştir. Çünkü çalışmada olgu, hem devletin maruz kaldığı hem de uyguladığı bir stratejidir. Bu husus Rapoport'un modelinde açıkça görülmektedir. Rapoport'un modeline bütünlük içerisinde bakıldığında terörizm olgusu belli sınırları kapsayan, coğrafi sınırları olan terör bilincinden giderek uzaklaşmakta ve evrimleşen bilinçle olgu giderek manevileşirken temsil ettiklerini iddia ettiği düşünceler ise tam tersi olarak hızla dünyevileşmektedir. Bu durum olgunun tanımlanmasını daha da zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla dalgalar içerisinde

değişmeyenlerin tespit edilmesi önem kazanmaktadır. Dalgalara bakıldığında değişmeyenler aşağıda belirtilmiştir (Sürücü, 2021, s. 404):

- Terör kelimesinin temeli korkutmak, toprak düşüncesi ve insanların menedildikleri bir yer kelimelerine de dayanmaktadır .

- “Reign of Terror” dönemi, sistematik şiddetle devlet terörünün yaşandığı dönemdir. Dalgaların bazılarında devlet terörü parçacık etkisi göstermiştir. Daha önce belirtildiği üzere Wight, devlet terörünü kabul etmemekte ve Weberyana özelliğini yitiren devletlerin terör uygulayacağını iddia etmektedir. Bu düşüncesine Nedal (2011: 264-265) da karşı gelmektedir. Çalışma ise dalgaları incelediğinde iddianın aksine Weberyana özelliğe sahip devletlerin de vatandaşlarını korkutmak, topraklarından men etmek ve vatandaşlarının topraklarını ele geçirmek için terörizm uyguladığını tespit etmiştir.

- Dalgalar, bir ideolojiye atıf yapmıştır. İdeolojilere bakıldığında her biri küresel ve/veya devlet düzeyinde zamanın eğilimlerinin mecbur kıldığı fiili duruma (zamanın müesses nizamına) karşı bir ayaklanmadır. Terörün ilk ortaya çıktığı dönemden bugüne kadar her yönüyle evrilerek gelmesi ve diğer devletlerin de araç olarak kullanması, onun bir strateji olduğunun göstergesidir.

Bu minvalde terörizm, “siyasi saik ile kendi yarattığı nizamı, müesses kılarak içinde bulunduğu müesses nizamı yıkmak amacıyla sistematik şiddetle karşısındakilere korku vermeyi hedefleyen bir ayaklanma stratejisidir” demek ontolojik açıdan hatalı olmayacaktır (Sürücü, 2021, s. 404).

SONUÇ

Çalışmada eleştirel realizm perspektifinden kuantum teorisinin bir bileşeni olan dalga parçacık ikiliği ile olguya yaklaşılmıştır. Söz konusu bakış açısı Rapoport’un modern terörizmi tarihsel olarak incelediği dalga modeli üzerinde uygulanmıştır. Bu modelin seçilmesinde kendisi açıkça belirtmese de terör olgusu ve bu bunu uygulayanlar karmaşık uyabilen bir sistem olarak görülmüş ve her bir terör dalgasının ilgili dönemde etkin olan değişimlerin bir sonucu olarak ortaya çıktığı vurgulanmıştır. Bunun yanında Rapoport’un her bir dalga üzerindeki çıkarımında parsimonik davranması dalgaya geçişe neden olan baskın düşüncenin, o dalgaya ait homojen bir özellikmiş gibi algılanmasına neden olmuş ve okuyanın determinist bakıştan sıyrılmasını engellemiştir. Bir bakıma ontoloji, epistemolojiye indirgenmiştir. Ayrıca modelde terörizmin, kendisine yönelik yapılan her karşı harekete rağmen tekrar ettiği görülmüştür. Bu terörizmin hem karmaşık uyabilen bir sistem olduğunu hem de terörizme indirgemeci bir bakışla yaklaşıldığını göstermektedir. Bir bakıma dinamik bir değişken olarak hesaba katılması gereken düşünümsellik ihmal edilmiştir. Başka bir deyişle terörizm olgusu, içinde var olduğu çevreyle karşılıklı ilişkileriyle şekillenen ve daha sonra içinde yer alınan çevreyi de kendisiyle beraber dönüştürmesine rağmen bunun anlaşılmadığı ortaya konulmuştur. Fakat onun bu özelliğinin göz ardı edilmesi, yani determinist düşünce gereği kavramların ya da kavramlardan kaynaklı olayların dar bir akıl yürütme ile tümevarım ve tümdengelim arasına sıkıştırılmak istenmesi, olgunun ya da sistemin hareketlerinin bir bütün halinde izlenmesini zorlaştırmıştır.

Ayrıca bu bakış açısıyla model üzerinden olguya bakıldığında bileşenlerin her birinin beka sorunu olgunun hızla değişmesiyle sonuçlanmaktadır. Fakat bileşenler arasındaki ilişki tam olarak çözüle bile, oluşan yeni üzerinde her birinin ne kadar payı olduğu bilinmemektedir. Bu hem olguya eleştirel realizm felsefesiyle bakılmasını hem de olgunun bir kuantum nesnesi

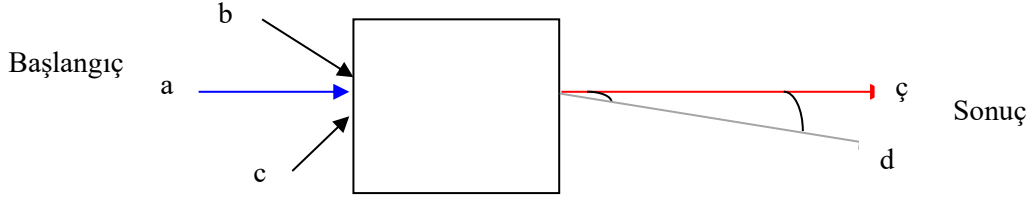
olarak görülmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Çünkü çalışmanın giriş bölümünde belirtilen dayanaklar ile Rapoport'un modelinde ortaya konan olgunun benzeştiği görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında olgu, geri-dönüşsüz süreçler içeren, determinist olmayan, kendi kendine yapılanan ve açık bir sistemdir. Bunların her biri birbirleriyle ilişkili özelliklerdir. Bunlar tek tek açıklanırsa:

- Terörizm, geri dönüşsüz süreçler içeren bir sistemdir. Dolayısıyla terörizmin sonlandırılması diye bir husus ya da hedef gerçekçi olmayacaktır. Rapoport'un modelindeki terörün her dönem var olması bu çıkarımı doğrulamaktadır. Çünkü terörizm bir kere ortaya çıktı mı, çıkışı sağlayan koşullar kaldırıldığında bile sistem tekrar aynı noktaya geri dönmektedir. Başka bir deyişle onu meşru kılan düşünce, ortaya çıktığında artık bu düşünce içine çıktığı dünyaya aittir ve düşünce, zamanla önemini yitirse bile, şartlar oluştuğunda tekrar ortaya çıkabilmektedir. Bu yeniden ortaya çıkış, geçmişteki özelliklerinin yanında yeni ortamın özelliklerini de taşıdığından bir önceki halinden daha karmaşık olacaktır.

- Terörizm, determinist bir sistem değildir. Bir sistemin determinist olması, onun zamandan bağımsız olması demektir. Bu da sistemin belli bir durumu ele alındığında sistemin geçmişi ve geleceği ile ilgili tam bilgilere ulaşılmasını gerekli kılmaktadır (Prigogine vd., 1996, ss. 37-44). Bu indirgemeci bakış açısı doğru olsaydı; Rapoport'un dalga teorisinde hakim olan ideolojinin o zaman aralığında parçacık özelliği göstermemesi ve dolayısıyla da her bir dalganın yaydığı etkinin her yerde aynı sonucu doğurması gerekirdi.

- Terörizm kendi kendine yapılanan bir sistemdir. Terörizm, dalgaya hakim olan düşünceye, araca veya organizasyona göre kendini yenileme potansiyeline sahiptir. Ortaya çıkan "yeni"yi önceki deneyimler, reel durumun yarattığı eğilimler, halin şartları ve önceki deneyimler ile reelin yarattığı şartların ortamdaki diğer bileşenlerin süzgecinden geçmesi sonucunda oluşan söylemler belirlemektedir.

- Terörizm, açık sistemdir. Olgu hem içinde yaşadığı çevreden doğmakta hem de çevreyi değiştirmektedir. Fakat hem olgu ve çevrenin karmaşık uyabilen bir sistem hem de gerçekliğin tabakalaşmış ve farklılaşmış olması olgunun ve içinde var olduğu sistemin değişimlerden aynı ölçüde etkilenmemesine neden olmaktadır. Dolayısıyla; terörizm dalgasına ait örgütler ile dalgaların yaşam süreleri arasında farklılık ortaya çıkmaktadır. Bu farklılık iki şekildedir. İlki, ilgili dalgaya ait olan örgüt, dalganın sürdüğü zaman aralığı bitmeden kaybolabilmektedir. İkincisi de dalga, yaşam döngüsünü tamamladığı halde bir önceki dalgaya ait örgüt, kendini yenileyerek bir sonraki dalga içerisinde kendine yer bulabilmektedir. Özellikle ikinci yansımanın etkisi; devletlerin olgunun değiştiğini görmeleri sağlarken dönüştüğünü geç fark etmesine neden olmaktadır. Başka bir deyişle ikinci yansımada ontolojik hata ve olgunun ontolojisinin epistemolojisine indirgenmesi sonucunda olgu, bir sabitmiş gibi görünmekte ve bunun üzerinden uygulanan politikalarla istenilen sonuç ile gerçekleşen arasındaki farkın ortaya çıkması kolaylaşmaktadır. Bir bakıma devletlerin olguya yönelik tanımları yapıldığı anda eskidiğinden olgunun ontolojik olarak tanımlanması bir gerekliliktir. Çünkü olgu epistemik olarak tanımlandığı anda eskimektedir. Fakat bunu fark etmeyen aktör ise anında eskiyen tanım üzerinden politikalar ürettiğinden gelecekte ortaya çıkan sonuç ile istenilen sonuç arasında bir sapmaya neden olmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Epistemik Kararın Sonucu (Sürücü, 2019: 7-8)

Şekil 1'i açıklamak gerekirse, başlangıç bölümünde yer alan "a" oku, etki etmek istenen yapıyı etkileyeceği varsayılan girdiyi, "b" ve "c" ile gösterilen oklar ise varlığı önemsenmeyen veya dikkate alınmayan sistemdeki diğer girdileri, kare ise etki uygulanan alanı, sonuç bölümündeki "ç" oku, "a" oku tarafından oluşturulması beklenen sonucu, "d" oku ise gerçekte ortaya çıkan sonucu göstermektedir. "a" oku, alana bir etki uyguladığında diğer girdiler de bir etki uygulamakta ve çıkan sonuç ile daha önceden beklenen sonuç arasında fizik kanununa göre bir sapma olmaktadır. Bu sapmanın nedeni, önemsenmeyen ya da dikkate alınmayan girdilerin etkisidir. Bunun sonucunda ortaya çıkan sonuç "d" oku, başlangıç aşamasında küçük olduğundan istenen bir sonuç olarak algılanmasına/görülmesine rağmen, zaman ilerledikçe beklenen ("ç" oku) ve ortaya çıkan sonuç ("d" oku) arasındaki mesafe artacağından bu mesafeyi kapatacak olan kaynaklar da artacak ve bu durum hem sistem hem de etki uygulayan yapı ortaya bir paha çıkaracaktır. İşte bu noktada eleştirel realizm perspektifinden kuantum teorisinin bileşenleri ile bakıldığında devamlı bir düzeltme ihtiyacının varlığı ortaya koyulabilecektir. Böylelikle literatürde olgunun neden tanımlanamadığı ve tanımlanacaksa nasıl tanımlanması gerektiği hususunda farklı bir yaklaşımın önü açılmaktadır. Ayrıca olgunun bu şekilde tanımlanması tanımlayanlara hem bir fırsat penceresi açmakta hem de diğer aktörlerin epistemik olarak yapmış oldukları tanımın üstüne oturtulabilecek bir düzlemin varlığını ortaya koymaktadır. Buradaki fırsat, olguyu kendi lehleri için kullanan aktörlerin Rapoport'un modelinde görüleceği üzere değişen koşullar gereği kendini değiştirmek ve dönüştürmek zorunda olmalıdır. İşte bu noktada olguya mücadele eden aktörün hem olguya hem de istismar edene müdahale şansını artırmaktadır. Olguya müdahale, olgunun varlığını tam olarak sonlandırmasa da onun değişip, dönüşeceği zamanı artıracığından mücadele eden açısından ön almak için olumlu yönde bir etki doğurma ihtimalini ortaya çıkartacaktır. Olguyu istismar eden aktörler için de onların sonlandırılma şansı belirecektir. Çünkü aktörler doğaları gereği olguyu tam anlamlandıramamaktadır. İşte bu gerekli müdahale için determinist ya da mekanik neden-sonuç ilişkisinden farklı bir düşünce yapısının olguya mücadele edenler tarafından benimsenmesi anlamına gelmektedir. Buna giden ilk basamak ise, olgunun ontolojik tanımının yapılmasıdır. Böylelikle sadece olguya mücadelede alınması gereken tedbirlerin istismar edenlerden önce alınması ihtimalini doğurmayacak aynı zamanda devletler aldıkları kararlarda seçim gamlarını daraltarak izlek bağımlılığa düşme olasılıklarını da ortadan kaldırabilme yeteneğine kavuşacaktır.

Sonuç olarak, olgudan olumsuz etkilenen devletin meşruiyetini korumak ve hukuk içerisinde insan haklarını koruyarak mücadele vermesi maksadıyla, olguya ontolojik olarak yaklaşılması önemlidir. Böylelikle, onun karmaşık uyabilen bir sistem olduğu fark edilmiş olur. Bunun da devletin olguya mücadele ederken her bir hareketi sonrası ortaya çıkan durum karşısında ortamın farklılaşacağını bilerek hem kurumlarını hem de varsayımlarını tekrar tekrar gözden geçirmesine yol açacağı değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Albert, M., ve Bathon, F. M. (2020), "Quantum and systems theory in world society: Not brothers and sisters but relatives still?" , *Security Dialogue*, 51(5): 434-449. <https://doi.org/10.1177/0967010619897874>
- Archer, M. S. (2000), *Being human: The problem of agency* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Archer, M. S. (2010), "Routine, Reflexivity, and Realism" , *Sociological Theory*, 28(3): 272-303. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2010.01375.x>
- Ashby, W. R. (1962), "Principles of the self-organizing system", Foerster H. V. ve Jr. G. W. Zopf (Ed.), *Principles of Self-Organization: Transaction of the University of Illinois Symposium* (New York: Pergamon Press): 255-278.
- Badiou, A. (2022), *The Immanence of Truths Being and Event III*. (Bloomsbury Publishing Plc.) (Çev. K. Reinhard ve S. Spitzer).
- Bhaskar, R. (2017), *İnsan Bilimlerinin Felsefi Eleştirisi: Natüralizmin Olanaklılığı* (Ankara: Nika Yayınevi) (Çev. V. S. Öğütle).
- Bhaskar, R. (2018), *Gerçekçi Bilim Teorisi* (Ankara: Akılçelen Kitaplar).
- Brzezinski, Z. (1998), *Büyük Satranç Tahtası* (İstanbul: Sabah Kitapçılık).
- Brzezinski, Z. (2005), *Tercih: Küresel Hakimiyet mi Küresel Liderlik mi?* (İstanbul: İnkılap Kitabevi).
- Byrne, D. (1998), *Complexity Theory and The Social Sciences: An Introduction* (London: Routledge).
- Chailand, G. ve A. Blin (2007), "From 1968 to Radical Islam" G. Chailand & A. Blin (Ed.), *The History of Terrorism: From Antiquity to Al Qaeda* (Berkeley: University of California Press).
- Cilliers, P. (1998), *Complexity and Postmodernism: Understanding complex systems* (London: Routledge).
- Cohen, E. A. (2004), "History and the Hyperpower", *Foreign Affairs*, 83(4): 49-63. <https://doi.org/10.2307/20034046>
- Coles, P. J., Kaniewski, J., ve Wehner, S. (2014), "Equivalence of wave–particle duality to entropic uncertainty", *Nature Communications*, 5(1): 5814. <https://doi.org/10.1038/ncomms6814>
- Dunne, T. (2003), "Society and Hierarchy in International Relations", *International Relations*, 17(3): 303-320. <https://doi.org/10.1177/00471178030173004>
- Einstein, A. (1989) "İzafiyet teorisi: görelilik kuramı"(İstanbul:Say) (Çev.Gülen Aktaş).
- Ekşioğlu Emir. (2014), "Pol Pot'un Ölüm Tarlaları", *Radikal Gazetesi İnternet Sayfası*. <http://www.radikal.com.tr/hayat/pol-potun-olum-tarlalari-1186748/> (06.07.2016).
- Emirbayer, M., ve A. Mische (1998), "What Is Agency?", *American Journal of Sociology*, 103(4): 962-1023. <https://doi.org/10.1086/231294>
- Forst, B. (2009), *Terrorism, Crime and Public Policy* (New York:Cambridge University Press).
- Forster, T. (2012). "The Khmer Rouge and the Crime of Genocide. Issues of Genocidal Intent With Regard to the Khmer Rouge Mass Atrocities" (Berne: University of Berne).

- Gabriel, M. (2015). Why the world does not exist (Cambridge: Polity Press).
- Gemici Deveci, D. (2019), Etkileşimli Modeller Kullanılarak Evren Dinamiğinin İncelenmesi [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Goertz, G. (2006). Social science concepts: A user's guide (Princeton: Princeton University Press).
- Hegel, G. W. (2014) "Mantık Bilimi" (2.bs.) (İstanbul: İdea Yayınevi, 2014) (çev. Aziz Yardımlı)
- Huntington, S. P. (2010), "Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması" (İstanbul: Okuyan Us Yayıncılık) (Çev. M. Turhan ve Y. Z. C. Soydemir).
- Illinois Legislative Investigating Commission,. (1976), "Ku Klux Klan: A Report to the Illinois General Assembly" (Chicago: The Illinois Legislative Investigating Commission).
- Jervis, R. (1968), "Hypotheses on Misperception", World Politics, 20(3): 454-479. <https://doi.org/10.2307/2009777>
- Joose, P. (2017), "Leaderless Resistance and the Loneliness of Lone Wolves: Exploring the Rhetorical Dynamics of Lone Actor Violence", Terrorism and Political Violence, 29(1): 52-78.
- Kaplan, J. (1997), "Leaderless Resistance", Terrorism and Political Violence, 9(3): 80-95.
- Kaplan, J. (2012), Terrorist groups and the new tribalism: Terrorism's Fifth Wave (London: Routledge).
- Kaplan, J. ve C. P., Costa (2015), "The Islamic State and the New Tribalism", Terrorism and Political Violence, 27(5): 926-969. <https://doi.org/10.1080/09546553.2015.1094306>
- Kongar, E. (2003, Kasım 24), "Beşinci Terör Dalgası: Soğuk Savaş Kalıntısı Örgütler" (İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi): 3.
- Krauthammer, C. (1990), "The Unipolar Moment", Foreign Affairs, 70(1): 23-33.
- Laqueur, W. (2002), A History of Terrorism (3.bs) (London: Transaction Publishers).
- Locke, J. (2021). "Anlama Yetisinin Yönetimi Üzerine" (Ankara: Fol Kitap) (Çev. H. Bravo)
- Marshall, I. ve D. Zohar (2020). Kim Korkar Schrödinger'in Kedisinden? A'dan Z'ye Yeni Bilimin Rehberi (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. Orhan Düz).
- Marshall, P. (2003), Anarşizmin Tarihi: İmkansız İstemek (Ankara: İmge Kitabevi) (Çev.Y. Alogan).
- Mengüşoğlu, T (1968), *Felsefeye Giriş* (2. bs.) (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları).
- Nassar, J. R. (2005), Globalization & Terrorism: The Migration of Dreams and Nightmares (Maryland: Rowman & Littlefield Publishers Inc.).
- Nedal, D. (2011), "On 'Theorising Terrorism': A Reply to Colin Wight", International Relations, 25(2): 263-266. <https://doi.org/10.1177/0047117811404447>
- Neocleous, M. (2014), Devleti Tahayyül Etmek (Ankara: Notabene) (Çev. Akın Sarı).
- Neumann J.V., R. T. Beyer, ve N. A. Wheeler (2018), "Mathematical Foundations of Quantum Mechanics" (Princeton: Princeton University Press).
- Nye, J. S., ve D. A. Welch (2010), Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları) (Çev. R. Akman).

- Patomaki, H. ve C. Wight (2000), "After Postpositivism? The Promises of Critical Realism", *International Studies Quarterly*, 44(2): 213-237. <https://doi.org/10.1111/0020-8833.00156>
- Prigogine, I. ve I. Stengers (1996), *Kaostan düzene: İnsanın tabiatla yeni diyalogu* (İstanbul: İz Yayıncılık) (Çev. S. Demirci).
- Prozorov, S. (2022), "Otherwise than quantum", *International Theory*, 14(1): 159-168. <https://doi.org/10.1017/S1752971921000051>
- Ranstorp, M. (1996), "Terrorism in the Name of Religion", *Journal of International Affairs*, 50(1): 41-62.
- Rapoport, D. C. (2004), "The Four Waves of Modern Terrorism", Cronin, A. K. ve J. M. Ludes (Ed.), *Attacking Terrorism: Elements of A Grand Strategy* (Washington DC: Georgetown University Press): 46-73
- Rathbun, B. C. (2007). *Uncertain about Uncertainty: Understanding the Multiple Meanings of a Crucial Concept in International Relations Theory*. *International Studies Quarterly*, 51(3): 533-557.
- Rüstemova, S. (2006), *Küresel Terörizm [Doktora Tezi]*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sander, O. (2013a), *Siyasi Tarih (1918-1994) (22. bs.)* (Ankara: İmge Kitabevi).
- Sander, O. (2013b), *Siyasi tarih: İlkçağlardan 1918'e (25. bs.)* (Ankara: İmge Kitabevi).
- Sedgwick, M. (2007), "Inspiration and the Origins of Global Waves of Terrorism", *Studies in Conflict and Terrorism*, 30(2): 97-112.
- Spruyt, H. (1996), *The sovereign state and its competitors: An analysis of systems change* (Princeton: Princeton Univ. Press).
- Stewart, S. (2014), "Jihadism in 2014: Defining the Movement" Stratfor. <http://www.stratfor.com/weekly/jihadism-2014-defining-movement> (20.07.2016).
- Sürücü, H. (2019), *Örgütlü Suçlarla Mücadelede Matris Organizasyon [Doktora Tezi]*. Milli Savunma Üniversitesi ATASAREN.
- Sürücü, H. (2021), "Terörizm Olgusuna Schrödinger'in Kedisi Olarak Bakmak", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13): 375-413.
- Tahko, T. E. (2021), *Unity of Science (1. bs.)* (London: Cambridge University Press). <https://doi.org/10.1017/9781108581417>
- The Staff Of The Klanwatch Project Of The Southern Poverty Law Center (2011), *Ku Klux Klan: A History of Racism and Violence (6. bs.)* (Alabama: The Southern Poverty Law Center).
- Toffler, A. (2008), *Üçüncü Dalga (1. bs.)* (İstanbul: Koridor Yayıncılık).
- Toye, J. (2013). "Keynes'in Kalkınma İktisadı için Önemi" F. Şenses (Ed.), *Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma Seçme Yazılar (2. bs.)* (İstanbul: İletişim Yayınları): 31-61.
- Türk, D. (2012), "Eleştirel Gerçekçilik Üzerine", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(3): 189-217.
- UCLA (2019), "David Rapoport" <https://polisci.ucla.edu/content/david-rapoport> (08.03.2019).
- Wallerstein, I. (2014), *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş (3. bs.)* (İstanbul: BGST Yayınları).

- Waltz, K. (1979), *Theory of International Politics* (London: Addison-Wesley Publishing Company).
- Wendt, A. (2015), *Quantum mind and social science: Unifying physical and social ontology* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Wight, C. (2001), "The Continuity of Change, or a Change in Continuity?", *International Studies Review*, 3(1): 81-89. <https://doi.org/10.1111/1521-9488.00226>
- Wight, C. (2009), "Theorising Terrorism: The State, Structure and History", *International Relations*, 23(1): 99-106. <https://doi.org/10.1177/0047117808100615>
- Yalvaç, F. (2012), "Uluslararası İlişkiler Teorisindeki Temel Tartışmalar ve Eleştirel Gerçeklik" Arı, T. (Ed.), *Uluslararası İlişkilerde Post-Modern Analizler-1* (Bursa: MKM Yayıncılık): 1-37).
- Zohar, D. (2018), *21. Yüzyılda Liderlik* (İstanbul: The Kitap) (Çev. İ. Haydaroğlu).